

26570

Політична Бібліотека.

Жан Жорес.

Батьківщина і робітництво.

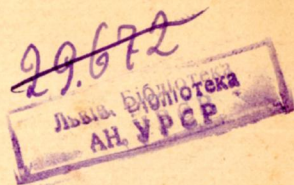

Накладом видавництва „Політична Бібліотека“.

1915.

2006¹³
Політична Бібліотека.

Жан Жорес.

Батьківщина і робітництво.

Накладом видавництва „Політична Бібліотека“.

1915.

321.91 (Б)

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 60.958

Батьківщина і робітництво.

Я ніколи не брав трагічно парадоксів, які звертають ся проти поняття вітчизни. Вітчизна се ніяка пережита ідея; ідея вітчизни змінюєть ся і глибошає. Я був все переконаний, що пролетаріят у своїм найглибшій етві ніколи не згодить ся з наукою національного самовідречення, національної неволі. Виступати проти деспотизму королів, проти тиранії пануючої кляси і капіталу, а рівночасно дати накинута собі без ніякого опору ярмо завойовника, панованне чужого мілітаризму — се найвродитинна суперечність, яку мусілиб розвіяти при першій алярмі всі сили інстинкту і розуму. Се безмежний дивогляд, аби пролетарі, яких завойовник не визволить від капіталу, мали ще до того згодити ся на підданство. Пролетаріят, який би зрік ся оборони національної самостійности, а тим самим оборони свого власного свободного розвитку, не буде мати ніколи сили побідити капіталізм; а коли він, двигаючи вже ярмо капіталу, візьме ще на себе ярмо завойовника, то не почує в собі навіть охоти піднести свою голову. Ті Французи — як що є ще такі, — котрі кажуть, що їм байдуже, чи живуть вони у німецьким чи французьким воєнним ярмі, під панованнем пікельгавби чи горожанського президента, попадають в софізм, який своєю абсурдністю зводить всяке його збиванне на блудний шлях; а коли їх — як се часто буває — збивають тим, що вказують на незвичайну славу Франції, на велич її історії, та на услуги, які вона віддала людству, то і ся відповідь є софістична; бо сим оправдуєть ся тільки французький патріотизм і моглоб здавати ся, мовби то наші вітчизни в Європі не мали рівного права на незалежність і на відданість своїх горожан.

А річ маєть ся в дійсности так: де лише є вітчизна, себто історична група, свідомо своєї тяглости і єдности, там всякий заговор на волю й незалежність вітчизни є нападом на мораль, поворотом до варварства. Твердження, що поневолені капіталом пролетарі не моглиби попасти у ще гіршу неволю наслідком наїзду і чужого завойовання, видаєть ся дитинноглухим. Панованне капіталізму і буржуазії, яке бачимо у всіх краях, є природне й конечне наслідком економічного розвитку. Капіталізм не є вічний, а

тим, що він витворює пролетаріат, якого організація стає з кожним днем сильніша й більша, творить сам він силу, яка має його заступити. А міра перешинок, сили опору і реакції, які ставить капіталізм, залежить від розвитку й організації елементів нової євспільности; але капіталізм за весь час свого творення був могутньою силою поступу. І такою силою лишився він ще й нині, хоч її відчував з нехіттю як насильство й визиск зростаючий в силу пролетаріат. Розбуджуючи й організуючи продукційні сили, збільшає капіталізм спадщину людства, яка дорогою колективного набутку стане спадщиною самого робітництва; а виховуючи пролетарські маси, в яких пробивається новий дух, уможливає революцію власности, що висвободить людство. Капіталізм не є ніколи тільки чистою відпорною силою, виключним реакційним проявом. В своїм нерозривнім діланню він рівночасно нищить і будує, гнобить і визволяє, визискує і збогачує. Не матеріяльним примусом, не фізичним насильством пробився він і удержався. Безперечно капіталізм часто послуговувався бруталною силою держави і ще нині нею послугується. Се були примусові закони, які за пановання Єлисавети допомогли відірвати тисячі робітників від вільнішого сільського життя, задержати їх у варстатах і нагнути до дисципліни фабрикантів. Сила мечів і рушниць береже фабрики перед обуреними робітниками. А се, що насильство йде на услуги капіталізови, не значить ще, щоби воно творило і дійсно його удержувало. Державна власть виступає час від часу, щоби в поодинокім случаю забезпечити діланне механізму, щоби охоронити се або те колісе, щоби допомогти повстанню сего або иншого твору. Але по своїй євти капіталізм не опирається на примусі. Бо в дійсности не так острый статут Єлисавети, як аграрний переворот, що замінив орні поля на пасовища, змусив робітників іти до міст. Та вони без вагання приновилися до могутнього соціального руху, який, змінюючи життя загалу, змінив також і їх життя. Навіть і тоді, коли частина зовнішньої сили співділає з силою економічного розвитку, коли се або инша одиниця своєю дикістю скріплює твердий капіталістичний режим, то все таки пролетарі добре знають, що се середовище, серед якого вони ділають, се система продукції, яку вони забезпечують, не була витворена самоволею одиниці або групи людей. Поза волею і наказами провідників добачують або відчують вони істнованне великих неособистих законів, які опановують цілий історичний період і дуже часто є сильніші від кермуючих осіб. Далекі від сього, щоби не добачувати сих законів і їх конечности, вони радше їх перецінюють; вони приписують їм вічну

вартість і вічне значіння. Обов'язуючу силу цих законів розтягають вони на минувшину і на будучність та думають, що форма соціального життя, в якій вони живуть, не підлягає зміні і є призначена для всіх поколінь. Силою того постійного признання, яке походить з їх вєтва й інстинктивного розуму, капіталізм удержався і удержується ще тепер. А наглядним доказом цього може бути хочби се, що в демократичних краях, як в Сполучених Державах, Англії, Франції висталоби, щоби маси робітників тільки схотіли вивласти капіталістичну меншість; треба тільки масам ужити своєї законної сили і не булоби ніякої перешкоди зі сторони капіталу, яка булаби в силі їх спинити. Одначе сі маси не мають відваги або радше не думають про се. Якби приміром було можна вже самим голосуванням позбути ся найздника з рідного краю, то щезлаби завойовницька армія так скоро, як никне тїнь перед світлом. Капіталізм натомість займає без ніякої боротьби широкий простір демократій. Навіть робітничі повстання, страйки та ворохобні, які від століття появляють ся, не були ніколи рішучим виповідженням війни капіталови. Сі повстання були протестами проти зовнішних надужить та домагали ся більшої охорони і більшої свободи. Але ніколи не мали на цілі покласти кінця промисловій системі. Подібно як римські легіони, які ворохобили ся, щоби здобути собі висшу плату й коротший час служби, попадали в плач зі страху, щоби імператор їх не розважав, так робітничі повстанці уважали би себе пропавшими, якби власть, проти якої вони виступають, загрозила їм, що щезне. Вони благаючи чіпляли ся би за крайчик багряного плаща тирана. Ані хвилинки не подумали би над сим, щоби сю багрянцю закинути на свої плечі.

Пригадую собі, як я трийцять літ тому ще молодим приїхав до Парижа і в сїм великанськїм місті захопив ся одного зимового вечера своєрідним соціалним дивоглядом: Мені здавало ся, що бачу тисячі і сотки тисяч людей, що ходять попри себе, не знаючи себе, без ніякої звязи — величезну громаду самітних постатей. І я питав себе з певного рода страхом, як се може бути, що сі вєтва годять ся спокійно на нерівний поділ дібр і нещасть і що сей безмежний соціалний будинок не розпадеться відразу в румовище. Я не бачив кайдан на їх руках та ногах і питав себе: яким дивом зносять сі тисячі терплячих злидні людей все те, що є? Я не бачив добре: вони мали кайдани на серці, але тягару цих кайдан навіть не відчували, їх думки були звязані узами, про які вони не знали. Ось там йде чоловік, дзвонячи зубами; він без сумніву переконаний, що правдоподібнійше й легше було-би йому пе-

ренести своїми руками все камінне великого Парижа, щоби покласти собі нову хату, ніж перетворити сю величезну соціяльну будівлю, яка його гнобить і zarazом хоронить, в якій він має свій нужденний куток. Вибрані одиниці з пролетаріату мусіли сильно напружити свій ум, щоби пізнати можливість нового соціяльного ладу на руїнах теперішнього. Одначе саме сі вибрані одиниці, що розуміють належно капіталізм, його цілковито не опрокидують.

Вони передвиджують кінець капіталізму, одначе держать ся його і — можна сказати — до певної міри його приймають, щоби його тим певнійше заступити. Вони знають, що капіталізм є визначним і кінечним чинником розвитку та просто кінечною умовою соціялістичної будучности. Вони не є жертвами побіди капіталу; в побіді противника лежить завдаток будучої величі пролетаріату. І так капіталізм в ніякій добі свого розвитку — чи то тоді, коли пролетаріат уважав його всевладним й остаючим законом продукції й життя, чи з того часу, коли соціялістичні робітники стали піддавати його критиці — не поневолював духа й волі. Він є законом соціяльного руху. Тут не маємо до діла з волею одної групи людей, що бере під свої ноги маси, тут маємо волю фактів. Сей режим може бути твердий, де коли навіть жорстокий, але ся жорстокість не залежить від примх тих, що від віків піддають ся сьому режимови, щоби жити, не почувають себе в своїй гідности обидженими, в своїй самосвідомости пониженими, в своїх почуваннях переслідуваними. Без сумніву вони піддають ся законови, одначе не стягають на себе нечести й ганьби. Бо нема ніякої економічної системи, якої діяльність і тривкість булаб забезпечена без звичаєвої і майже загальної зради мас. Се обов'язує передовсім в капіталістичнім ладі, який розвинув ся наслідком суперництва модерних вільностей.

В міру зросту сеї системи конфлікт поміж клясами, які його творять, буде ставати чимраз більше неможливим до розв'язаня, а дійсна його розв'язка може наступити тільки через видвигненне нової системи, в якій би щезли сі кляси. Але капіталізм все наділяв обі воюючі кляси надзвичайним полетом надії, гордості, творчої сили і своєрідного взаємного почування, яке в хвилі найострійших конфліктів зводило їх в якийнебудь посіб до згоди. Буржуазія не зросла би до нинішньої своєї сили, вона не змогла би сотворити просторий модерний світ з його безмежними можливостями, якби вона думала, що виконує тільки своє нужденне ремесло визиску, якби не мала що найменше благородних ілюзій і одушевлення для поступу людства. Карл Маркс, котрий ніколи не давав ся обдурити, предста-

вив у своїм „Капіталі“ докази осоружного еґоїзму: злобні ушкодження, пакости у варетатах, обманства в торгівлі, погане крутіїство, гайнованне сил робітників, при помочи чого промислова буржуазія збільшала свої зиски і укріпила своє панованне. Маючи сей страшний образ перед очима, не можна просто відважити ся говорити про великі й благородні надії, які були звязані з розцвітом горожанської чесноти. Коли читаєш деякі части твору сего великого письменника, витворюєть ся вражінне, немовби гроза новоповставшого модерного режіму збуджувала у автора вирозумінне для давного фєвдального ладу, сільського спокою і скромного ремесла. Можна би сказати, що його погляд спочиває хвилину на нагіднім березі передпекла, поки занурить ся в огні і димі самого пекла. Так справджуєть ся се, що найстрогійші уми попадають деколи в іділічні забаванки. Але як се? Чи може бажав Марке, щоби соціяльний світ задержав ся на порозі модерної доби? Або може сей великий непримиримий реаліст тільки у своїм нутрі, не признаючись ні перед другими ні перед самим собою, мріяв про людяний і нагіднійший розцвіт, який перетворив би могучість буржуазії коштом менших жертв і терпінь пролетаріяту? В „Комуністичнім маніфєсті“ підчеркнув він сильніше великі здобутки буржуазії; її революційну силу, що розбила давні рамки, розвіяла всю стару могучість і всю стару віру, повалила світові звичаї та безвпинно відновлювала свою власну техніку; не розкувала трагічну красу безграничних продукційних сил; що прогнала церкву, шляхту монархію з їх бездільного посідання, щоби зробити з нього живе, повне духа посіданне; що кинула цілий заспаний ліс традицій в свою великанську піч, в якій топила все на ново без віддиху. Одначе і на сїм місци говорить Марке за мало; він в недостаточний спосіб оцінив добру віру й повагу морального та соціяльного одушевлення, які в даних часах удержали й видвигнули на верх буржуазію.

В сїм могучім і неспокійнім русї, що привіє людству а також і пролетаріятови так багато добра і так багато лиха, участь добра була така велика, що буржуазія може бути горда на своє діло і на свою ідею. Як спадковниця лінивого й розкладаючого ся фєвдалізму, в боротьбі проти галапасництва черців і князів церкви, вірила вона, що проголосила дійсно світові велич й святість праці. Передовсім в царину промислової праці внесла вона ревність і жар очищеного християнства. Навикла до творчого ділання, противна беззмїстним церемонїям та пустотї, в якій опинило ся релігійне життє, повна погорди для бездільної гієрархії, що була тягарем світа, мусїла вона, щоби не втратити Христа, зблизити ся безпосередно до нього доро-

гою горячої віри. Та чим більше слабли і дерли ся звязки, які вязали буржуазію зі Спасителем людства, тим більше бажала вона зєдинити ся з ним, жити в нїм силою внутрішнього життя. І навіть там, де сей рух не довів до виразної реформації, де задержав поволоку католицизму, було се великим обновленнєм релігійного духа й моральної сили, яке dokonувало ся серед сеї енергічної та строгої буржуазії. І чи не мав сей жар і успішна діяльність захопити також робітників, яких зїбрали під свою власть перші провідники промислу? Я думаю, що сї перші друкарі, які лучили в собі запал гуманїста з жаром євангелиста, що самі повні думок і ревности працювали пристрасно у вєрстатах — сї друкарі оставили глибокий слїд в душі робітників. Думаю, що деколи мусїла повстати певного рода душевна спільність поміж купцями, що смїло добивали ся нових свобод та будили задеревїлий світ з його лїнивства, і бідними ткачами, що в своїй нужденій хатчинї працювали для великих купців, зливаючи містичні мрії християнського обновлення з клетотом вєрстату. І не могли сеї моральної спільности цілковито розділити ні економічні противєнства поміж майстрами та робітниками, ні боротьби між ткачами та купцями. Навіть в клясових боротьбах, що вже заповідали ся, задержали вони почуттє, що разом їдуть назустріч будуччинї; одні в світлі, другі в тїни, але всі ступали тою самою дорогою. Та вкінци принесло ціле підприємчиве промислове громадянство убогим благодать нового ладу. Часто були сї бідаки тільки непродуктивною, слабою, потребующею охорони громадою. З сїх всіх невільників, що були вправді визволені, але позбавлені свого посїдання, опивили ся на улиці, як се змалював Пуфендорф, — зі всеї феєдальної служби, яку покинули зубожїлі шляхтичі — з усіх сїх жебраків, що товпили ся коло церков і монастирів і до кінця 18 ст. надавали такому містови, як приміром Кольонія, відражающе-брудний вигляд, який переразив Форстера — з усіх сїх лїнєвих, жебрацьких, темних і брудних плебеїв, яких в році нужди нищили шкрофули і проказа, подїбно як се лучаєть ся в найнездоровїйшїм фабричнїм промислї, — зробила буржуазія робітників. О, був се часто тяжко гноблений пролетаріят зі скупю платою і з довгим днем праці, з драконськими порядками праці, що здушували всякий опір. Але остаточно були се люди, що мимо всего і під твердими законами завдяки своїй організації дістали пораз перший участь в свободї.

Доказом сього, що буржуазія задумувала бути справедливою супроти робітників, є се, що дала їм зараз на початку школу, значить, хотїла дати їм як найбільше освіти. Реформація що опирала ся головно на буржуазії, відно-

сила ся з одушевленнєм до народньої освіти. Якби буржуазія мала тайні викиди совісти, якби сумнівала ся про осуд, який видадуть про неї її діла робітники, навчені працювати силою її приміру і примусом строгих законів, то держала-би їх в можливо найбільшій темноті. Навіть за ціну діставати менші користи з праці невішколеної маси не виставляла ся би вона на страшний осуд визискуваного нею пролетаріату. Вона не відчиняла-би тисячі навиклих до темряви очей, щоби виказати їм діла свого безправства. Але навпаки, вона хотіла, щоби кожний чоловік міг читати. І то яку книжку! Сю саму, з якої також вона черпала життя. Перекладана всюди на народні мови біблія мала навчити народи думати. Ся біблія, повна боротьби і різкості, нарікання, крику й бунту невченого народу, якого гордість мабуть подобасть ся Богови, хоч він її карає й ломить; ся біблія, в якій вибрані провідники безупинно ворохоблять народ, а своє право приказувати мусять здобувати заслугами; ся дивно революційна книжка, в якій розмова поміж Йовом і Богом веде ся в сей спосіб, що Бог виступає в ролі обжалованого, який проти крику розпуки праведного може боронити ся тільки глухим гуком грому. Ся біблія, в якій виступають пророки зі своїми проклинами на неправедних богачів, з месіянськими мріями про загальне братерство, з цілим жаром свого гніву й надії, з палким огнем на устах. Сю страшну книжку дала буржуазія в руки людей, в руки робітників по містах і селах, в руки сих, що вже були її робітниками або щойно мали ними стати і сказала їм: Глядіть самі, слухайте самі. Не здавайте ся на посередників; між Богом і вами мусять бути безпосередня звязь. Ваші очі мусять бачити його світло, Ваші уха чути його слово! І я ще раз питаю: як могла би класа, що сумнівала ся би в саму себе, у вартість і оправданне свого діла, висвободжувати зі сліпої віри в авторитет совість людей, яких хотіла попровадити для своєї користі? Колиб вона мала „лиху совість“, колиб мов злодій прийшла на світ, то прийшла-би в ночі, *fur in nocte*. Але навпаки першим її стараннєм було ширити освіту. Вона стояла очевидно на тім становищу, що організація праці, безупинного труду і строгої моральної дисципліни, яку протиставила світові лівнєтва, пересудів, неладу й безплідности, приносить хосен саме для сих, що займають найнижший щабель сього ладу. Без страху сїяла вона в думках і серцях науку незалежності й самосвідомости, що в Англії дійшла до майже нівелюючої демократії пуритавів, яких формули й акти ще нині находять відгомін в політичних і соціяльних боротьбах англійського життя; ся наука витворила в Німеччині сю філософію свободної волі, се етичне й метафізичне признание людського я, яке в німецькїм життю вирівнало не-

достачу політичної свободи, а у Франції викликало протест Янсеністів, що був одним з елементів революції. Се був би великий і приманчивий проблем — далеко більше замотаний і більше людський від сього, яким займав ся Маркс — розслідити, як могла погодити ся моральна певність й безпечна совість у буржуазії з насильними й обманчивими практиками, з жорстокостями в колоніях, з крутійством в торговлі, з різнородними формами визиску, які витискають своє пятно на перших періодах капіталізму — на його появі й його зрості. Сей проблем переходить мої сили; треба би видобути з документів всякого рода, які оставило нам 16., 17. і 18. століття, безчисленні елементи моральнофільософічного розсліду. І тільки талан з величезною інтуїцією міг би добити ся до самих основ проблему. Але можна сказати певно, що буржуазія не була би мала сили підняти ся економічного перевороту і перевести його мимо страшних трудноостей, якби приступала до діла зі скорумпованою й брудною душею, якби не мала віри в кінцеву благодать свого діла для широких мас людей, яких, ідучи за Христом і розумом, мусіла признати своїми братами. Було би дитинством у сміливий релігійний революції, в якій посунула ся буржуазія дуже далеко, добачувати тільки макіявельське, купецьке вирахованне. Сі, що обнижають значінне історичного матеріалізму, вбивають собі в голову, що буржуазія тільки тому брала участь в реформації, щоби звільнити календар від за частих свят і таким способом забезпечити собі більше число працюючих рук; сі котрі думають, що буржуазія тільки тому виступила в обороні свободи віроісповідання, щоби підбурити князів і нарід проти великого власника церкви і щоби секуляризувати церковні добра; сі, що підозрівають буржуазію о чисту спекуляцію в добі реформації, використовуючи великі суперечности, в які попав Лютер через се, що насамперед палкими проповідями будив німецький нарід і кидав проклони на панський престол, на лихву і на монополь, а відтак розливав свій біблійний гнів на пняних від грубого біблійного комунізму мужиків, та завзивав князів, щоби мечем згнобили мужиків, — всі ті, що обезцінюють історичний матеріалізм, не добачують дійсно в історії внутрішніх, глибокоморальних сил. Революційна кляса, яка жила-би тільки брехнею, обманством і фалшом, не була би в силі побороти могучий старий світ і сотворити новий. Якби її віра була тільки брудним підступним інтересом або купецькою спекуляцією, то розбила ся би вона відразу на першій перешкодї, відтягнула ся би від найменшої жертви. Яке нове життя могло-би зродити ся з сього „мальованого гробу“, що був би тільки крामницею?

В дуже замотанім — дуже сильнім і zarazом загро-
женім положенню, в яке попала буржуазія наслідком
фільософії 18. століття і Французької революції, що чимраз
більше розширяла ся в загальноєвропейську, капіталізм за-
держав віру в себе і відвагу духа. Поставлений буржуазній
клясі проблем був дуже тяжкий. З одної сторони давні
сили минувшини, які заступали їй дорогу, фєвдалізм, при-
вілеї шляхти, абсолютна монархія, світське богатство і ду-
хова влада церкви, вузка й дрібничкова цеховість, всі ті
пережиті, а все такі ще важні сили, що правда, дезоргані-
зовані духом критики та захитані під напором нових ін-
тересів й розбудженого народу. Сі інституції не були ще
повалені в цілости, бо і революції не нищать всего до ґрунту;
дещо з давного все ще живе далі і побідним революціонерам
ще довго грозить відродження старих сил. Але всі чинники
давньої могутости, які ставили опір зростови сили буржуазії
були на дорозі розкладу й упадку. Буржуазії отворив ся
широкий шлях до всіх верхів. Вона могла під ріжними
формами здобути і виконувати політичну власть; вона
могла, усунувши старі загороди й рови, розвинути на ши-
рокій області свою господарську продукційну силу. Певно,
що могла! Але її власна побіда перегнала буржуазію і по-
лишила її поза собою. Ідеї й події дали новітній суєніль-
ности імпульс, який переймав межі чисто буржуазних
інтересів. Не виключно для буржуазії працювала фільософія
навіть в своїй чисто критичній області. Вельми рухливий
і легко запальний дух Вольтера то захоплював ся гарним
міркованнем над загальнолюдською культурою, серед якої
стали-би люди кращими й вільнішими, то жахав ся спу-
стошень, які потягнула за собою вільна думка, розповсюднена
поміж сільськими простаками від плуга і варварами у вар-
статах. Одначе мимо сих забаганок аристократичної зарозу-
мілости не було в його силі обмежити свою боротьбу
проти християнства на вибрані круги. Ся боротьба дійшла
до самих глибин народу і приготвила Гебертізм передмість,
цілий вільнодумний, безглядний, глумливий дух французь-
кого пролетаріяту. Монтескіє, що був більше смілий, як се
загально думано, уважав постанови англійської конституції
невистарчаючими; він передвиджував появу відважних де-
мократій, які зможуть удержати свою рівновагу тільки не-
допускаючи до повстання великих нерівностей між маєтками.
Бюфон, не зважаючи на дрібниці часової ваги, розвинув
образ епох природи і небесних тіл і не прочуваючи та не
проголошуючи ще закона еволюції, що відноситься до всіх
живучих істот, довів людське думання до того, що належить
лучити з собою всі наступаючі по собі прояви життя; він
промостив шлях для Лямарка, Жофруа, Сент Ієра й Дар-

віна. Так присвоїло собі людство поняття необчислимої сили переміни, яка, розбурхавши природу, моглаби розлити свої філії і на суспільности: І чому не малиби існувати епохи соціального світа? Дідро обняв природу і людство в своїх палких пантеїстичних мріях: Від матерії до життя, від життя до думки продираєть ся ніжний огник; нема нічого мертвого, нема нічого без життя; в мармурних жилах матеріального світа бє горяча кров життя. І в організмах є більше, чим видаєть ся, бо вони є в дійсности в результаті життєвих сил, подібним до роя пчіл, в яким одна пчела чіпаєть ся і висить на другій. Так і в життю суспільностей є постійне дрожання, постійне стремління і творення. Серед найскромніших условин зроджуєть ся під напором почування ціла драма; при дрібній праці в крамниці або малім вартаті досконалять ся промислова техніка; незначний винахід потягає за собою безконечні наслідки. Нехай розірвуть ся штучні границі, що здержують свободне діланнє всіх сил; нехай уступлять пересуди, нехай пропаде темнота; нехай тайні суспільні сили пливуть отверто без стриму. Хто зможе закувати сили природи, сили людей? „Божество родить ся“, і воно не стерпить сього, щоб йому наложено вузькі кайдани догм і традиційних поглядів. Розширїть „поятьте божества“ і розширїть в рівній мірі людську надію! Чи має се велике, бурливе і голосне море філософії Дідро видвинути чи затопити буржуазію? Руссо звиває се могуче, розсіяне божество до опамятання; він концентрує його у форму морального єства, щоби воно могло почути крик гнобленого праведника. Але хто є обробованим і визисканим? Нарід або радше чоловік, прогнаний зі свого природного права й своєї первісної свободи насильством суспільности, прогнаний нахабством посідання одиниці з права до спільного посідання, прогнаний з власної волі уросеними претенсіями правительства, позбавлений вкінци своїх простих утіх в заміну за пусті радощі, в яких вичерпуєть ся у суспільнім світі суперництво самолюбства. Ох, коби вдало ся втекти з сього сумного хаосу, з сеї нерівної, штучної суспільности, з сього роя блідих з нужди, викривлених із зависти, зарозумілих лиць! О, коби було можна покласти кінець сям всім облудним втіхам над пропастью терпіннь, сій цілій пекельній маскараді на поромі Харона, яка страшним відблеском венецьких ліхтарень освічує темні води Стиксу і кару засуджених намагаєть ся осолодити брехливим щастєм!

Треба вирвати ся з сеї нужденної суспільности, але як? Чи треба вернути до минувшини? Найблизша минувшість повна нужди: Чоловік в найдавнішій давнині був блукаючою, дрожачою зі страху звіриною; не треба вертати так

далеко. Віком щастя й рівности був початок доби, коли то чоловік вийшов зі стану дикости, а не дійшов ще до так званої цивілізації; коли зумів використати на свої услуги сили природи, але не став ще рабом люксеусу й порожнечі; коли получені родини користувалися ще без ніякої зависти плодами землі, які належали до всіх; та коли саме тоді винайдена мова висловлювала простоту природних втіх, а не віддала ся ще на службу реторичній брехні й софістичній тонкості. Се було чудове місце спочинку, чарівний, ясний рай поміж звірячою дикістю й дикістю цивілізації. Але що людство не було в силі там задержати ся, то як можна його туди завернути? Як зможе людське серце, переповнене споминами своєї просторої історії, віднайти сей чар невинности й вдоволення? Ні, якщо може вратувати ся чоловік, то його спасення лежить в будучности: він не може вирвати ся з суспільної організації, але може перетворити її так, щоби з більшою певністю знайшов відшкодування за втрату своєї свободи. Звеличування ручної праці й примітивного ремесла в сій цілі, щоби людство, не покидаючи великих, хосенних розслідувань, не мало вільного часу й не піддавало ся покусі шукати втіхи в пустім балаканню, в нужденних софізмах та у сварливім й самолюбнім суперництві. Видвиження повної демократії, де би кождий горожанин співділав у виявленню волі загалу і таким чином знайшов природну свободу у формі суспільности, свободу, яку йому загарбано, але якої він ніколи добровільно не зрік ся. Оперте на засаді рівности законодавство, що вправді не знесе приватної власности, бо вона вже за сильно вкорінилася у людські звичаї, але злагодить ріжницї маєтків, здержить економічний розгін одних, а піднесе з нужди других і допустить всіх горожан до співучасти у розумнім економічнім поступі й загальнім гаразді. Вкінці визволення душі з нервової пустоти й дикої зависти та відродження чистого й погідного звязку з природою, красою її гір і озер, з принадею її нив і ріжнотністю зелені та цвітів, з веселістю ранньої зорі, що будить заспані птиці і відбиває в зеркалах вод рожеві й ніжні хмари наче молодечі мрії серця: Се є великі, сильні та ясні форми свободи, справедливости й радости. Парадоксальна туча за минувшиною є в горячій душі Руссо тільки хвилевою штучною забавкою. Будучність є предметом його думок. Він сотворив новий світ. Та не завертаєть ся чоловіка до первісної дикої простоти, але минушість обдаровує застарілу суспільність свіжим подихом; сильний, цілющий подув ліса розливаєть ся по улицах міст і витворює нові соки в зівялих душах.

Що за велитенські й пристрасні сили окружають буржуазію! Вони видвигають її на верх; вони можуть її

кождої хвилі перемогти й кинути в безодню. А буржуазія все таки не переймаєть ся страхом. Вона не спускає ока з пролетаріяту. По можности його здержала й відкинула; спорила з ним крок за кроком за кожний шматок простору. Але колиб вона мусіла постійно чувати, як той завойовник, що господарить в загарбанім краю, колиб вона від самого початку революції числила тільки на брутальну силу, щоби запанувати над пролетаріятом і прикувати його до себе — колиб вона не мала певного рода віри в переконуючу й пориваючу силу цивілізації, яку вона сама витворила: то була би спутана у своїй економічній діяльності. Бо ніколи не мала би сили знищити усі сили минувшини при помочи робітництва й зовсім зрести ся того захисту, який їй могли б дати останки сих давних сил. Ніколи не могла би віддати ся з повною свободою духа своїм плянам. Серед безнастанних кріз новітнього світа не могла би буржуазія дійти до такої величі, якби сумнівала ся дійсно у своє право. Кожда одиниця з буржуазії, якій повело ся видобути ся на верх, сильнійше відчуває свої особисті зусилля, які зробила кермуючи соціяльним механізмом, ніж ті прислуги, які віддав їй сей організм. І як одиниця має право сказати до инших одиниць: Чому ви не зробили так, як я? Або чому не хочете робити так, як я роблю? А на заміт зі сторони сих, яким менше повело ся, що йому дописало щастє, має готову відповідь, що випадок се Бог, яким можуть всі користувати ся, що сей Бог не знає ніяких вибраних, спеціально призначених, зі знаком на чолі та що сьому, зрештою непорядному Богови треба помогати.

Міліярдер Рокфелєр, що провів ціле своє життє за ділами, стараєть ся висвободити ся від свого майна, щоби прожити остаток віку мирно, не думаючи про гроші. Він втомлений своєю могутістю; його мучить се, що кожний його рух потягає за собою наслідки, що кожний крок, кожда постанова, яка є конечним впливом готового до диспозиції, нагромадженого в його руках гроша, появляєть ся наслідком руху вартостей на ринку у формі звижки або знижки. Якою розкішю є для нього поворот до звичайного й простого життя! Але він зовсім не осуджує сеї страшної сили, що давить його самого. Його уступленнє є не запереченнєм капіталу, так як абдикація Карла V., не є осудженнєм цїсарства. А що його підприємства відповідали загальному законуви капіталістичного світа — та лише своїм розміром ріжнили ся від звичайних інтресів крамаря або ремісника, то він не обурюєть ся на них навіть тоді, коли здобуте ними майно перевишає спосібности одиниці до сеї міри, що може викликати у неї забуреннє совісти й бунт розуму. Сніп, який загорнув, за тяжкий за його плечі. Але він

пересвідчений, що сей сніп йому належить ся. Не знає він ніякого иншого права, ніякого иншого звання для чоловіка як тільки йти на жнива так, як се він робить. Чи не простигаєть ся в безконечність поле з золотим колосєм? Чи не стоїть воно отвором для кожного, що має добру волю й відвагу? А що мільярдер збирав без труду, то йому здаєть ся, що також і він сїяв... І Карнежі пересичений мільонами та питає себе на склоні віку, що мігби зробити для загального добра. А осуджуючи сьогочасну суспільність, не має ніяких хапчивих замислів. Він не намагаєть ся боронити ніякого привілею, бо сам хоче позбути ся свого майна наче тягару. Не стараєть ся увіковічнити своєї, ним здобутої грошевої сили у своїм роді і заложити дідичну аристократію мільярдів; бо не є прихильний для спадкового права. Гріш має тільки тоді вартість, як його здобуваєть ся, бо є імпульсом до особистого діланья; дарований гріш означає ослабленне, бо не вимагає напруження з боку одиниці. Чоловіка, що має такі ідеї і з ними умирає, не можна підозрівати о симпатії для капіталу з якогось вираховання або жажди зиску. Все таки він не сумніваєть ся ні хвилинки що до законности сього величезного нагромадженого майна, якого тягару не в силі сам унести, якого мертвої сили не хоче передати своїм. Без надуми й вагання величає американську демократію. Йому досить сього, що вона не признає законно й правно ніякого кастового ні клясового привілею та що по думці права кождий може вибити ся на верх так, як він вибив ся. Для нього є життє тільки діланнем, зусиллем, боротьбою. А працювати значить в новітній демократії збивати капітал. Всі мають доступ до кар'єри і вона не сміє бути нічим обмежена. Спиняти зріст маєтків значило би обмежати безконечні перспективи соціального світа; а колиб хто хотів стягнути вниз сих, що зносять ся найвише, то ослабивби силу розгону сих, які стремлять в гору. Мільярдер не стоїть осторонь від маси; він зайшов више від других завдяки енергічнійшій відвазі, яка їх всіх жене вперед. Найстрімкіший верх сягає небес; але сим, що він підносить ся, вказує тільки на працю нутра землі, на загальний розгін соціальных сил. Одиною охороною проти великих маєтків є се, що вони в певній мірі мусять впасти від свого власного тягару; що вони ізза своєї величі виключають спосібність, щоби одиниця могла ними вповні користувати ся й тішити ся та склонюють одиницю зараз по здобуттю мільонів до звороту сих мільонів загалови і до проголошення думки, що гріш має тільки вартість нагороди за особисті труди. Але і в сім зреченню нема ніякого покаяння або надолуження. Мільярдер не віддає; він дає, де хоче дати. І саме сі багаті його датки є найсильнішою заявою,

найсильнішим потвердженням його права. Як сонце, що цілу днину освічувало, ogrівало й запліднювало землю, ховає під вечір свої проміння, щоби дати відпочати землі, так мільярдер не вирікаєть ся своїй повної труду і вдоволення праці. До сеї степені є певні в своїм думанню й совісти сі люди, що здавало ся би, повинні дістати на парадоксальнім вершку капіталістичної могутости заворот голови від сумнівів. Та вони є певні себе і певні за других. Вони пересвідчені, що їх погляд на суспільність і богацтво вповні годить ся з поглядом товпи та що найнижші щєблі суспільної драбини є з ними в повній згоді. І вони зовсім не поміляють ся. Їх подивляють трохи з пошани, трохи з завити, для них мають признанне. Навіть революціонери мають супроти них якесь складне почування; не осуджують їх без застережень, як се роблять народи з завойовником, якого треба „прогнати“. Вони добачують в сих людях, в сих королях капіталу могутий продукт могучих сил, які не треба нищити, але захопити у свої руки й ужити на інші ціли. Може навіть глядять на них з утаєною гордістю як на наглядну прояву життєвої сили своєї раси, могутости суспільної моралі. Пригадую собі, в яким тоні говорили на однім інтернаціональнім конгресі соціялісти Сполучених Держав про велитенське „капіталістичне сонце“, що сходить над їх краєм і ось-ось зійде над цілим світом. Та ся палка, нервова, бистра сила має такий чар, що переймає її противника: чи може вона сумнівати ся саме в себе?

Різномодні причини вложили ся на се, що буржуазія модерного світа набрала такого довіря в себе, такої самопевности, що може важити ся не на одно, бо вона одинока приносить користи усім. Я можу означити сі причини тільки кількома чертами. Щоби перевести їх точну аналізу, треба би написати соціялну історію всіх народів від початку Французької революції. Сього навіть не підняли ся національні економісти, що у своїм наївнім пересвідченню про вічні права капіталізму не поставили собі ні разу питання, як се може бути, що буржуазія в такій добрій вірі і з „такою чистою совістю“ використовувала свій несправедливий і так часто насильний привілей. До сього не взяли ся також і соціялісти, що під впливом вузкого зрозуміння Карла Маркса бачили в політичній і суспільній діяльності буржуазії тільки хитрий Макіявелізм, який не дасть ся погодити з широким розвитком людської творчої сили, а якого передумовою мусілаби бути тотожність інтересів буржуазної кляси, єдиність ціли, свідомости й думання, послідовність волі й рішень, швидкість рухів; а се все противить ся природі буржуазії, сеї анархічної й нічим незвязаної сили. Здобутків буржуазії від 120 лїт не можна обняти й оцінити одною короткою

формулою. Як кожде живуче єство, так і буржуазія зміняла ся безнастанно, її думаннє й відчуваннє ставало з кожним днем століття, з кожною годиною дня иншим. То з гарними й великодушними надіями вірила, що досягнені нею здобутки стануть власністю усіх людей і що вона є дійсно загально-людською клясою; і оперла ся на народі, на пролетаріяті, щоби положити кінець давним силам, які видавались їй послідною перешкодою загального й її власного добра. То знова загрожена домаганнями пролетаріату чіпала ся найбільш нагальних способів утиску. Відтак наново набирала надії, що наслідком великого зросту продукційної сили і дорогою ширшого розділу продуктів дадуть вирівнати ся противенства і що маса, якої життєві умови стали кращими, зможе заплатити сю ціну, яку мала-би заплатити. Але як можна обняти всі ті черти, що є тільки доказом великої політичної й соціальної психології? І мимо усіх криз, мимо критики соціалізму, мимо явних бунтів і тайної ворожнечі визнакуваних та мимо сього дивного занепокоєння, яке викликає в її власних думках незвичайна нерівність маєтків, задержала буржуазія майже повну несвідомість сього на внї замаскованого визнаку, що dokonуєть ся потайки. Марке доказав, що тільки праця, що містить ся в продуктах, творить вартість продукта та що зиск капіталу є потрученнєм вартости праці. І якби капіталіст зараз в сій хвилі, коли субстанція праці перейшла в продукт і сим надала йому заміну вартість, ловив безпосередно своїми руками сю частину праці, сю частину перемінену на вартість субстанції праці, то усім булоби ясно, навіть й буржуазії, що сі кольосальні маєтки походять з тіла й крови пролетаріату. Але сей процес не є такий простий і безпосередний. Сього потручення не dokonує великий підприємець у своїх робітників, яким дає роботу. Капітал підлягає законови ринку, законови конкуренції. А що відношеннє поміж заангажованим в якімсь підприємстві капіталом і скількістю зужитої в нїм робучої сили залежить від рода галузи промислу, то капітал не брав ся би за такі підприємства, які відносно до ручної праці вимагають найбільше капіталу і де можливість зиску є відносно мала, якби не було вирівнання й рівноваги між одним підприємством й другим та поміж капіталістами. Поодинокє підприємство не установляє свого окремого рахунку для себе. Всі підприємці творять так сказатиб одно велике стоваришенє для зиску; вони черпають, щоб собі заплатити, з величезного спільного фонду витворених працею вартостей, а капіталісти ділять поміж себе надвижку вартости, яка остає вільна по заплаченню праці низше її вартости, і то ділять по думці закона конкуренції відносно до величини капіталу, вложеного поодиноким капіталістом

у своє підприємство. А се, що появляється остаточно на ринку як ціна продуктів, се є кошти продукції, а саме плата робітників, амортизація капіталу і обумовлений конкурентними законами зиск з капіталу. Всі ті зовнішні прояви були би без значіння, якби не було сильної резерви надвижок вартостей, які походять з різниці поміж вартістю, що її витворює праця, і вартістю, яку надаєть ся праці. Але їм вдаєть ся покрити сей визиск, що є на дні. Воно виглядає на зовні так, начеб капітал діставав з ціни продукта се, чим він сам причинив ся до його повстання, а не се, що дала праця. А що про ціну, се зовнішне означенне вартости, рішає по часті великість вложеного у підприємство капіталу, то видаєть ся, що капітал сам є в часті основою вартости, а що капітал існує вже наперед ще перед злученнєм з ручною працею, якою користуєть ся, то капітал являєть ся первісною й переважною силою при творенню вартости. Сам капіталіст манить ся, бо після Маркса цілий сей процес відбуваєть ся поза плечима капіталіста. Він не розуміє й не добачує сього, що обробовує працю. Уважає себе діяльним і свобідним чоловіком, що переказує робітникам в заміну за їх працю, заплачену по ціні ринку, отже заплачену справедливо, частину вартостей, які витворила його ініціатива, опираючи ся на його капіталі. Він не здає собі справи з сього, що він є тільки одним членом величезної громади експлуататорів цілої людської робучої сили. А що добичу ділять між собою капіталісти по певним означеним правилам, то забувають за те, що се є добича.

Думаю, що теорія Маркса про вартість видержує всяку критику, коли її належно розуміти, а саме як соціально-метафізику, як глибоку діалектику вартости, а не як поверховну теорію цін. А навіть, коли її розуміти довільно або фалшиво або абстрактно та основувати вартість на коштах продукції, то все таки видко, що ціла капіталістична діяльність змагає до того, щоб укрити перед капіталістами сей визиск, якого вони допускають ся. В коштах продукції бачимо дійсно елементи вправді всілякого рода, які одначе позірно творять вартість продукта, бо свідляють при означенню й оснoванню вартости продукта. З одної сторони плата робітника й амортизація капіталу, з другої зиск капіталу: що за віддаль між сими елементами, що за безодня! Поки чоловік не дійде до такої степені бездільної всемогучости — куди ніколи не зайде — де би майже божеські механізми на подобу сих думаючих автоматів, які будував Вулкан в олімпійській кузні, заспокоювали його потреби, самі удержували ся й відновлювали ся, де би людська праця була тільки вільною забавкою і де би зник обмін й вартість наслідком легкого способу продукції: доти

будуть існувати вартости, а праця у всяких можливих соціальних формах, якої треба ужити до виробу якогонебудь предмета, буде щонайменше головною складовою частию його вартости, якщо не виключною основою сеї вартости. А під сею працею розумію я також, що зазначаю, амортизацію капіталу, яку можна здефініювати як скількість праці, потрібної на се, щоби набути нові знаряди продукції на місце зужитих часом й уживаннем. Се є елемент тривкий і вічний поняттю вартости. Бо зиск з капіталу є обусловлений спеціальним соціальним ладом проминаючого характеру. Коли завтра робітнича революція перенесе власність засобів продукції від одиниць на нарід, то соціальна спільність, організуючи продукцію, означить відношення вартостий всіляких продуктів відносно до потрібної на їх витворення скількості праці, а елемент зиску усуне зовсім з вартости, бо соціальна спільність мусілаби або поділити зиск рівномірно поміж всіх членів — через що здобутий нею самою зиск вернувши знова до неї — або мусілаби призначити сей зиск сим грунам робітників, які під наглядом нації працювали в певних галузях промислу; одначе з уваги на се, що відношення поміж капіталом і працею в подиноких групах представляло ся би різко, то повстав би певного рода корпоративний капіталізм, найбільш несправедливий і найдурнійший з усіх привилеїв. Елемент зиску від капіталу щезне зовсім з поняття вартости, як тільки здійснить ся соціальний лад, який передвиділи й заповіли найглибші мислителі, якого з кожним днем домагають ся з більшою завзятістю чимраз сильніші й краще зорганізовані народні маси і який переведуть в життя сотворені пролетарятом демократії по думці непобідимого закону розвою. В коштах продукції, які після національно-економічної теорії і найбільш очевидного закону капіталістичного обмінного обороту є основою вартости, виступають нині — разом з собою злучені, зіставлені й спільно ділаючі — елементи, що предсталають непроминаючу, святу силу праці і з другої сторони елементи, що є дивоглядним, проминаючим привилеєм олігархічної й монополістичної власности. І як не мають мати капіталісти буржуа почуття, що одні й другі елементи є оправдані? Коли при соціальнім механізмі, який працює на користь капіталістів і заравом над ними панує, вартість кинених масами на ринок продуктів означають не тільки кошти праці, т. зн. плата робітників, але також кошти капіталу, т. зн. та найнижша винагорода, яка є конечна, щоби позискати капітал для підприємства і разом їх злучити — коли цілий соціальний закон організує ринок, то чому малиби багати ся капіталісти тягнути зиск, який прецінь витворив вартість? По їх

думці не роблять вони нічого іншого, як тільки відбирають від річей сю вартість, яку їм надали. Не вартість, дитина праці, творить зиск через потрученне її частини, але зиск є творцем вартости. Так на виворіт відбивається в капіталістичнім зеркалі світ продукції; та якже малаби буржуазія силу відвернути сей їй піддешуючий образ, коли не могла наважити ся бачити в нїм тільки зеркальну злоду. А доконуваний нею визиск ховається мовби на роком перед її очима, щоби не відбирати їй духового розмаху, якого треба до широкого ділання.

Посідаючи й проводирі мусілиби сумнівати ся в цілу суспільність, якби сумнівали ся в себе самих. Не силою акту ласки зі сторони якоїсь самовільної власти, не на основі особистої прихильности, дильому або кастового привілею роблять вони свою роботу й присвоюють собі привілеї свого становиска. На сім місци, на якім вони стоять і яке правно є для кожного доступне, мусілиби кождий інший робити се, що вони роблять. Вони примінюють тільки суверенний, загально обов'язуючий закон капіталістичної суспільности. Колиби котрий з них з якоїсь містичної фантазії не хотів примінювати сего закона, колиб капіталіст зрік ся зиску, то засудивби сам себе на скору неміч, бо не мігби розширити свого підприємства побільшенням нагромадженням капіталів. Він мусілиби скоро улягти і ся виймово, суперечна безкорисність не змелаби з лица землі буржуазного визиску так, як жовнір через се, що піде до боротьби без зброї, не покінчить війни. А якби всі капіталісти зрекли ся зиску, то моглиби се зробити або в сій ціли, щоби зужити свій капітал в непродуктивний спосіб в пустій і бездумній безділности або щоби полишити дальше капітал в промислі та провадити його, вдоволяючись тільки платнею за провід та не побираючи ніякого зиску. О скільки бувби сей капітал ще їх власністю? Він бувби тільки фікційно в їх руках. Або що найменше запевнилоби се їм провідне становище, а вони в дійсности не булиби більше панами підприємств, а тільки інженерами, яких забезпечувалаби довгий час перед самовільною відправою умова. А сі, що не були капіталістичними підприємцями, а тільки акціонерами, потратилиби зовсім з хвилею скасування зиску свої акції, які припалиб загальній власности. Добовільна резигнація кількох капіталістів із зиску не булаби в силі повалити соціальної системи, по якій мавби наступити комунізм, а викликалаби тільки замішання й погубний хаос.

В імени цілої суспільности, з повним авторитетом соціальної організації, яка не має права розв'язати ся перед витворенням нового ладу, як речники й заступники загальних життєвих умовин сповняють капіталісти свою службу,

вносять її тягарі і тягнуть з неї зиск. А коли пролетарі або соціалісти трактують капіталістів на рівні зі злодіями, то се вицвіт полеміки, що дасть ся виправдати тільки пристрасною боротьбою або надміром терпіння. Про крадіж може бути мова тільки тоді, коли одиниця або група одиниць присвоює собі богацтва, нарушуючи загальний закон, що нормує в суспільности набування майна. Нема ніякої крадіжки і не може бути в с'єм випадку, коли одиниці набули майно згідно з основним законом соціального ладу, під яким живуть. А се неслухна метафора може лише укріпити капіталістів у свідомости свого права. Є капіталістичні діла, що в строгім розумінню слова є крадіжкою або виходять на крадіж. Одначе капіталістична діяльність сама в собі не є крадіжкою. Вона є навіть противенством крадіжки; бо чейже загальна крадіж зруйнувалаби ціле богацтво, а бачимо навпаки, що до сеї хвилі, поки не витворить ся ніякий инший спосіб продукції, енергічна капіталістична продукція є безумовною передумовою зросту богацтва. Соціальне право, що стоїть по стороні капіталістів, має не тільки сей наслідок, що капіталісти не лише в своїх очах є вповні оправдані, але також в супереч полемічним надужиттям і деяким пересадним формулам в очах своїх противників; се право стає для них законом, що наказує їм провадити підприємство з можливо найбільшою силою, надавати продукції все більшої інтенсивности, збільшати свої здобутки і свій зиск: бо що се була би за суспільність, якої загальна сила виявляєть ся в діяльності одиниць, якби ся діяльність не розвивала ся згідно з законом загалу, а тільки на власну руку? Яке плітке й пусте було би море, якби його темні хвилі не передавали з повною силою свого руху все дальше і якби не підносили ся високо під напором вітру! Якийсь фалшивий стид, який спинював би капіталістичну продукцію і явне й законне гонення за зиском, був би загальним нещастєм, а соціалістичний лад, що вийшов би з такої нерішучої суспільности, був би немичним нащадком безкровної матері.

Великий капіталістичний продуцент, що явно й відважно зі смілою певністю совісти розвиває свій гарний підприємчивий талан, стоїть ближше можливостей й сміlostей нового ладу ніж сей, що стараєть ся забезпечити ся своєю обмеженою, дрібною й нужденною обережністю, начеби сам собі хотів робити докори. Бо розбуджуючи усі сили, що знайдуть рівновагу цю й у новій суспільности, приготував капіталіст не лише будучність. Його совість і розум завдяки сій його відвазі, що веде його все до згоди з могутішим від нього законом, є краще приготувані, щоб зрозуміти сю велич громадної сили, яку представляє орга-

нізуючий ся пролетаріят, і зрозуміти єї перевероти, які може сотворити ся сила. А хто зачинає розуміти, сей зачинає також уступати добровільно або проти волі, свідомо або несвідомо, або навіть боронячись завзято. Так капіталізм носить у собі наче сильну й палку душу переконання своєї правности та ступає могучим і сильним кроком серед всяких погроз і соціальних бурь.

Одною з найбільших сил буржуазії, одною з найсильніших її основ є се, що буржуазія творить класу, яка працює в суспільности, що домагаєть ся все від неї праці! Одначе милить ся буржуазія, коли думає, що вистане покликати ся на свою працю, щоби оправдати свої незвичайно великі привілеї. Безперечно буржуазія продукує, напружаєть ся, журить ся, трудить ся, лютить ся й денервуєть ся. Але в такий спосіб можна би оправдати найгірше правління, найбільше застарілі політичні й соціальні форми. Вказуючи на свої легіони невільників і на безмежні свої лани, мігби сказати й бутний Римлянин, збогачений грабіжю побіджених: отсе нагорода за мої труди, все те здобув я моїм мечем — та чи не були би турботи й зобов'язання моєї амбіції за великим тягарем для слабших плечей як мої? І фєвдальний пан мав довгий час свої небезпеки й труди. А якою працею є завалені нині королі й цїсарі! Але все те не зменшає прав демократії. Через се може припівзвити ся її побіда і буде потребувати більше розуму й справности, щоби удержати своє право проти могутчої сили, яка не збільшає своїх небезпек байдужністю та не компромітуєть ся лїннєвством й очайдушністю. Демократи не закидають монархії неохоти до праці! Протівно вони закидають їй надмір праці, закидають се, що вона бере на себе за багато тягарів і власти, що вона понад міру напружає свою діяльність й відвічальність і через се обмежує та спинює політичну ініціативу й горожанську діяльність загалу нації. Мігби я на сїм місци покликати ся на перемученого, нервового, вичерпаного горячковою працею американського мільярдера, що за своєю безупинною примусовою працею не знаходить часу й сили, щоби хоч дрібку скористати з радощів життя. Але що се доказує? І також не противить ся засаді і виказує далекосяглий нелад соціальної системи, яка призначає до праці й до уживання не загал, а одиниці; в будучности буде тут рішати сила суспільної спільности. Наполеон був одним з найбільших робітників свого часу. Та він упав мимо своєї праці й свого генія. Всі Цезарі капіталу поваляють ся так як він, але не так скоро як він, бо їх могутчість основуєть ся на більше трівких законах, на цілих міцних підвалинах соціальної системи, а їх доля, сильніша від долі Наполеона,

лучить ся з долею широкого загалу. А їх праця, труди, комбінації, старання й змагання не оправдують їх економічного абсолютизму так само, як невпинна й надлюдська діяльність Наполєона не оправдувала його політичного абсолютизму. Тому може соціальна демократія спокійно признавати значінне праці підприємців, а заразом поборювати єї підприємства. А робучий люд милить ся, коли дуже часто мішає капіталізм з лінивством. Капіталізм — се зажива й за палка сила, щоби єї, в яких він проявляєть ся, могли жити в бездільності, полишені самим собі. Правда, капіталістичний лад відділює власність від праці. Він дає спромогу акціонерови побирати дивіденди, користати з успіхів підприємств, яких він сам навіть не знає, хоч має в них свій уділ. Правда, в нашій суспільній ладі марнуєть ся страшно людська сила: в долі, бо працюючі, не маючи ніякої власности, все є непевні, чи дістануть роботу; в горі, бо посідаючі підлягають часто покуєї придбати собі тільки, щоби могли жити без праці! В капіталістичнім способі продукції, в його інтензивности, безпереривнім технічним уліпшенню, в його продукційних кризах і кризах конюктур, в усе новій відвічальности, в готовім все до боротьби, витворенім конкуренцією запалі, знаходять незвичайну захохоту до праці всі ті, що ведуть провід в продукції. Богато є великих підприємців, великих купців, великих банкірів, великих інженірів, що мають участь в зиску підприємств, яких життє переповнене тяжкою працею й горячковими мріями; вони наглядають силу занятих у них робітників, контролюють рух просторих фабрик, студіюють здалека ринок продуктів і гроша, розширяючи в дуєї поле своєї праці ще перед переведенням в дійсність своїх планів. Можна сказати, що для великого капіталіста безупинна праця є одиноким способом посідання, т. зн. одиноким способом, щоби почувати сильно й ясно свою економічну силу. Спроможність рішати, приказувати і бути гордим на себе перевисшає у чоловіка змислові сили, а нині може дійсно богатий чоловік прийти до свідомости свого посідання тільки своєю ініціативою, своєю контролею й відвічальністю, якої піднімаєть ся, бо посідання без такого ділання булоби переважно мертвим поняттем і безмістивою купою панєру. А буржуазія, передовєім ся велика буржуазія, яка надає капіталізови його типову вартість, остає саме завдяки своїй інтензивній праці у звязи з духом і силою новітнього часу та з суспільністю, в якій виключно значінне має напруженне сил, праця й безупинне змагання. Через се почуваеть ся вона мимо привілею непропорціонально великих маєтків сильно злученою з суспільністю. Уважає себе якоюсь революційною силою творчости, перевороту, а навіть агітації.

Так відновлює буржуазія почуття свого права почуттям хосенности. Набирає довіря в себе: думає, що поміж нею й економічним життям є велика згода. Вона заступає сміло се становище, а коли є готова згнобити безпощадно всі пролетарські погрози, то вірить і знає, що має на се якоесь инше право, а не тільки право сильного. І пролетарі є сього свідомі і се до певної міри признають: одні, що піддають ся законови дійсности, якоесь інстинктивно, другі, яких визволив соціалістичний спосіб думання, витають радо все, що тільки доброго й хосенного дає теперішній замотаний лад, щоби все те перенести до нового, обширнішого, більше рівного й справедливого ладу. Робітники не живуть під абсолютним, безглядним режимом, який би їх тільки понижав і гнобив. Вони не подобають на сього велитня, що лежить під горою завалений камінням і тільки горлом вулкана може виплювати свій огонь і жар.

Капіталізм черпає свою силу в рівній мірі з науки як і з праці. Не питаючись, купив він нераз здобутки винахідників за кусник хліба. Але вкінці доходить він до злуки з наукою. Капіталізм хоче бути животворним здійсненнем науки. Він чигає на всякі нові ідеї, щоби їх приноровити й використати. Безперечно робить се в сій цілі, щоби витворити нові умовини зиску. Але сей зиск є тим більший, чим більше, скорше, ширше й оригінальніше є приношення. Але від ріжnorodности ділання винаходу та від його доступности для широких мас залежить зріст користи, яку може принести винахід капіталізму. А що людська душа прибирає найдивніші види та що рідко коли лучається, щоби в людській душі не мішали ся найбільше противні пристрасти, а людський егоїзм не крив ся під всякою одіжкою, то нераз капіталіст дійсно думає собі, що він не тільки тягне користи з все більше плідної й безмежної науки, але що він також бере участь в творчій та безкористовній красі науки. Але божеська наука кидає свої промінні й на службу, що з низькими думками й хапчивими руками приносить її жертву, та змінює його. Капіталіст сього не додумається, наука серед иншого суспільного ладу була би плодитиша й благородніша, що вона в суспільности на комуністичних основах булаби доступна для всіх, що вона не ждалаби розпуки й заглади одних, щоби видвинути в гору других. Та капіталіст не має часу навіть слухати. Він слідить за першим ударом крил нової ідеї, яка щойно виходить на денне світло; хочете може, щоби він вхопив сю ідею в свої руки тоді, як буде вже за пізно? Навпаки, він спішить ся, щоби инші не винюхали сеї ідеї перед ним; зрештою, забіраючи її для себе, використовуючи на свої цілі, він її не відкидає, не вбиває. Навпаки, він її розвиває й розмножує;

Тепер вже вона не є самотньою птицею, що схована в своїм гнізді лякаєть ся втратити свою тайну; тепер ціла громада птиц виповняє широкі простори. Хочете, щоби капіталіст відкладав здобутки, які можна відразу перевести в діло, для будучої соціальної справедливости та зберігав для незвісного ще людства? Ні, наука не має терпеливости так само, як і капіталізм. Для своєї власної користи відчуває потребу перевести в діло свої ідеї, розсліди лабораторії перемінити у соціальні сили та свої формули віддати під велику й цілющу пробу масової продукції. Сим способом служить капіталізм не тільки теперішности, він служить також будучности. Він розвиває й скріплює духа, він робить його справнішим, звиваючи до боротьби зі страшною й тяжкою матерією; він надає відпорну силу й всесторонну справність сміливим, але ніжним крилам чистого думання, яке зносить ся високо в гору; скорше може запанувати над нацією, ніж її підперти. І не можна дивувати ся, що буржуазія, підшиваючись під сі вічні й спасенні сили, яких є часовим і негідним виконавцем, представляє собі, що вона також вічна й конечна. Звідси береть ся й сей незвичайний розмах, без якого не може обійти ся людська діяльність в нашій горячковій віці. Звідси походить і ся самопевність й самосвідомість, якої наслідком є се, що буржуазія уважає себе не силою безглядних й безчинних завойовників, але повною змісту силою, який дає їй змогу дбати не тільки про свій власний добробут, але також про добробут других та піднести навіть сих, яких визискує або яких бущімто визискує, понад сей уровень, на яким би вони находили ся, якби їх не визискувано. А коли можна ставити гіпотези про совість загалу, яку піддавано до тепер тільки під надто сумаричні досліди, — то звідси походять двоякі й дуже суперечні висліди соціального поступовання буржуазії. Саме тому, що всілякі причини спонукують її до віри в законність і силу її привілею, буржуазія стає тимбільше непримирима і то в добрій вірі, коли думає, що мусить боронити ся проти надто сильного нападу. Але з сеї самої причини в переконанню про свою дійсну й тривку силу може буржуазія робити в певний час уступки зростаючій демократії й змагаючому ся пролетаріатови, уступки, які не звертають ся проти центру її незвичайно діяльного життя. А навіть колиб вона робила сі уступки під напором із зовні, то вдоволяеть ся сим, що вмовляє в себе, що — мовляв — не робить зі своїх власних резерв і що саме сі уступки не зменшують її виглядів на будучність, але є доказом її життєвої сили й майже безмежного дару приноровлення.

Сей дар приноровлення, ся еластичність дає і буде давати буржуазному світови спромогу перейти великий ро-

звиток без ніяких небезпечних для нього катастроф. А рівночасно зі зростаючим вишколенням пролетаріату, що буде тим розумнійший, чим більше буде революційний, впливає сей дар приноровлення буржуазії на боротьбу класе як чудесна заохота для сили волі і як рішаючий чинник перевороту, не розриваючи дійсної й органічної єдності людської суспільности. Сей дар приноровлення, єя сила самозбереження здобуває собі значіння в цілій історії буржуазії. Від сімох або вісьмох віків розвиваєть ся вона серед найріжнороднійших політичних й економічних умовин в усіх краях разом і в кождім поодинокім краю з окрема. Що за переворот від сього часу, коли ремісники почали визволяти ся з під опіки й залежности від рицарських дворів, до нинішнього дня, де великі капіталістичні трести панують над просторими демократіями, над їх парламентом, пресою, адміністрацією й заступництвами громад! Що за безпереривне напруженне сил і що за богата повня тактичних форм всякого рода! Що за переворот в ідеях! Буржуазія мала здатність до розвитку, яка є силою. Не мала ніякого духа традиції, який переважно є слабкістю. Вона побивала ся о свій зріст, поступала крок за кроком вперед, злучила разом на сам перед, як виказав Август Конт в своїх перших чудових творах, промислову й інтелектуальну силу, поки розпочала свій завоювницький похід то під панованнем режиму мішаного правління, то під панованнем чистої демократії. Але кожда генерація визволяла ся в міру потреби від теорії й практики попередних генерацій, хоч зрештою опирала ся вповні на їх досвіді. Буржуазія оставала постійно у боротьбі з численними іншими класами, з яких одні репрезентують уперті сили минувшини, а другі ферментуючі сили будучности. З давен давна мусіли єднати ся майстри з челядниками й бороти ся проти великих панів. Нераз мусіла буржуазія послугувати ся монархією проти фєвдалів та рівночасно забезпечувати ся проти монархії, жадаючи гварацій публичного безпеченства й свободи та будуючи сміливі системи. Ціла європейська історія, почавши від англійської, а в ще більшій мірі від французької революції, є історією таких колибань й компромісів. Нераз бореть ся буржуазія на два фронти й побіджає аристократичну контрреволюцію й пролетарську революцію. Нераз користуєть ся одною з сих класе, щоби побороти другу. Її основні ціхи визначають ся такою великою справністю і такою буйною ріжнородністю, що вона з одної сторони зближаєть ся до шляхотських класе, — чим вона найбільше гордить ся — а з другої є споріднена з народніми верствами, якими все доповняєть ся. А що буржуазія складаєть ся з найбільше ріжнородних сил і постійно відновляєть ся, то можна відки-

дати їй позбувати ся цих елементів, що перестаріли ся й стоять на заваді і цих, що по короткім кориснім зужиткованню втратили давню вартість. І так революційна буржуазія з 1789 р. вирікаєть ся буржуазії старого ладу, яка пішла на службу монархії і в науку права й фінансів внесла буржуазні принципи. Так само відірвала ся републиканська буржуазія, що громадила ся довкола Бамбетти від сеї буржуазії, що держала ся кріпко цензусового виборчого права й занадто попала в орлеанізм, щоби зрозуміти ті нові основи демократії, без яких у Франції не могло бути ні політичної рівноваги ні економічного розвитку ні соціального забезпеченства. Буржуазія творить класу, бо має спільні інтереси й спільні цілі; але до неї мають доступ зовнішні впливи; по перше тому, що вона є класою, яка все поступає наперед, яка продукує для ринків. Вона мусть числитися з сими кругами, між якими веде своє підприємство і не може дозволити на се, щоби інтелігенція, щоби сила купуючої й працюючої маси упала поза певну міру. А також знаходять ся все серед різнородних її елементів деякі, що остають в природнім звязку з сими новими силами, які знаменують розвиток даного століття. Інженери, учені, артисти й усі взагалі дійсно визначні й безкористовні горожани, які творили ядро сен-сімонізму, стояли в певній мірі на границі поміж робітничим рухом і рухом міщанства. Вони належали до буржуазії, величали її соціальний твір і вихвалювали її будучність; але вони, незалежно від безпосередних, короткозорих скрупулів і відвічальності, яка тяжить на підприємцях, розширяли буржуазну культуру в напрямі соціальної справедливости; вони виворили синтезу буржуазії й пролетаріату відповідно до відношення сил, яке проявляло ся в дані хвилі модерного розвитку, і вкладали у свідомість буржуазії ідеї і погляди, які зміняли її навіть і тоді, коли вона їх відкидала. Боязлива й заравом цікава буржуазія була більше приступна для нової соціальної політики, яку накиннули їй нові події.

Але се, що кожда з воюючих класів буржуазія й робітництво, користуєть ся противником і то навіть у боротьбі, і що кожда з них навіть в боротьбах з собою працює над приготуванням нового вишого ладу — причиняєть ся помимо усіх межисубоциць класової боротьби, помимо усіх пристрасних конфліктів до зміцнення не цілком ще зєднаної вітчизни, приготовляє сильнішу й тривкіїшу спільність і є доказом, що спільність інтересів, які себе безупинно поборюють і то нераз великою ненавистю, знаменувє даний народ, суспільність й культуру. Буржуазія була зпочатку великим й строгим учителем пролетаріату. Щоби тільки говорити про найновіші часи, коли то противенства обох

сих клас виступали уже сильніше: В перших днях французської революції зробила буржуазія робітництву й селянам незвичайно велику прислугу. Вона познайомила їх з великою політичною акцією, зі здобуттєм центральної влади, з захопленням у свої руки держави. Треба глянути на відозви сільських громад, щоби пізнати, які широкі, до найменших подробиць означені домагання ставили селяни; правда, ці домагання могли бути точно означеними й припоровленими до вимог дійсності, і як дороговказ для будучности вони мають соціяльну вартість; та вони не досягали до тих загальних жадань конституції й вільного заступництва, які можуть надати поодиноким жаданням законну силу й запевнити їх сповнення; се було ще нагальне прошення підданих, а не заява волі горожан, і було конче треба, щоби буржуазія — так сказатиб — взяла все те на свій рахунок та, виключивши ті домагання, що моглиби загрожувати її привілейній власности, иншим домаганням надала революційний дух. Що булоби стало ся, якби не рушила ся революційна буржуазія, що одним ударом повалила монархістичний абсолютизм і загорнула в свої руки найвисшу власть спершу при боці монархії, а відтак на її місці? Хто, як не буржуазія розбудила в передреволюційних вертатах сей дух фронди, який з подивом підносить Мерсіє? Були заворушення й повстання проти майстрів і королівського війська, але не було ніяких обдуманих, сміливих і холодно-кровних плянів, щоби дійти до влади. Примір буржасії, її відвага, її звичай дивити ся широко й далеко та ділати рішучо піднесли пролетаріят на рівень революції. Але буржуазія зробила пролетаріятові ще одну прислугу і то цілком иншого рода. Через свій класовий егоїзм, який показала вона зараз по першій побіді; через се, підрядне становиско, на яке зіпхнула мільони рук і виключених від виборчого права пролетарів так, начеби сі позбавлені прав, засоромлені своїм рабським становищем наймитів, самі мали не звертати уваги на се виключення від прав; поянюючи в олігархічнім дусі людські й горожанські права, які проголошено для всіх, а рівночасно уневажнено для великого числа людей — сим способом показала наглядно буржуазія працюючому й поневоленому народови, що він має числити тільки на себе самого. Коли би буржуазія дала або — так сказатиб — октрювала пролетарям відразу і без ніяких їх заходів загальне право голосовання й справедливу участь в політичнім панованню, то тоді не бачили би вони в сім в такій мірі свого добра, своєї справи й завдання. Якби дістали відразу на початку свої права, то не дійшлиби ніколи до сього смілого боєвого завяття, яке улекшує здобуттє давно набутого, але відтак загарбаного ворогом права.

А стало ся зовсім противно. І через се, що пролетарів гноблено й трактовано з погордою, зрозуміли вони, що людські права прийдуть тільки тоді до свого повного значіння, коли самому робітництву вдасть ся подбати про се. Їх право розвивало ся в міру сього, як революція набирала сили. Та тому те, що з початку моглоби бути тільки випадковим вислідом буржуазної великодушности, стало основою робітничого руху, глибоко закоріненою пролетарською традицією, яка виступає все в усіх демократичних боротьбах.

З другої сторони для буржуазії була не без користи наука, що пролетаріят не є ніякою пасивною силою, яку можна до впадоби то визволяти то поневолювати, що пролетаріят не є ніяким управильним потоком, якого шлюзами може довільно орудувати буржуазія, але зовсім навпаки, що робітництво представляє вже самостійну силу, яка є готова віддати себе революційному рухови і то тільки революційному і заравом запевнити для себе в сїм руху свій уділ. Так! Добре, що буржуазія вже згори прийшла до такого переконання, бо передовсім се — якимби се не було парадоксом — скріпило її революційну діяльність й віру в революцію. Якби нарід був лінвою й м'якою масою, що давала ся би кермувати по волі буржуазії: то хто давби запоруку буржуазії, що сей нарід видержить в хвилі небезпеки, як заострить ся політична й соціальна трагедія; що сей нарід не втомить ся при першій напруженні сил, в яке не буде міг вложити цілої своєї душі, та що не впаде назад в сю давну неволю, якої рани ще не загоїли ся?

„Можна оперти ся тільки на сильнім“ мав сказати кілька літ пізнійше трибун Андріє до Бонапарта. А що робучий люд мав від самого початку свого рода революційну автономію і о скільки в сїм часі було можливо в революції втворив собі свою власну революцію, зрозуміли великі й сміливі провідники буржуазії, що тут є збірник незвичайних сил, могутче жерело сили, побільшене стихійною могутчістю мільонів душ, і що революція з помічю сеї сили може ставити опір всему: шляхті, духовенству, королям, повстанням у внутрі і арміям за границі та навіть сій частині буржуазії, яка зі страху відпала і звернула ся проти революції, що прибрала за великі розміри; так, всему могла ставити опір революція, все побороти й побідити, коли тільки віддано народови його частину, отворено великі надії демократії і надано йому політичні гваранції та якийсь задаток на соціальні гваранції, не нарушуючи принципів буржуазної власности, а хоронячи маси перед найгіршим вицвітом капіталістичного привілею. Так опинила ся буржуазія перед великим проблемом і на отвертій морю. Як можна було погодити власність з демократією, соціальну могутчість оди-

ниць з незалежністю усіх? Як слабосильною була би буржуазія від самого уродження, якби не розправила ся з сим проблемом в рішачій і славній годині свого першого виступу? Булоби се доказом великої слабости й страху о будучність, якби буржуазія з самого початку не змірила сили свого корабля з напором високих хвиль, що двигали його, зносили ся високо в гору! Але пролетаріят поклав майже вмість сей проблем на перше місце: криком своєї нужди й свого обурення, своїми жаданнями рівности, яких форма була часто ще дуже помотана, але патос перевищав всі буржуазні улаждения, наріканнями на життєві умовини, всякими теоріями, що витягали на денне світло нужду, фантастеріями соціальних сект, що подібно як піна на хвилях, приставали до руху, науками про загальне добро, що ворухить ся в душі, поки ще прибере тривку форму системи, грізною агітацією, страшною як товпа, але урегульованою з непоборимою льогікою ідеєю абсолютної демократії. Се був час школи ідей і іспитів тактики, які мусіла перейти революційна буржуазія і заравом мусіла приготувити ся на воєнну будучність й бурливу велич своєї долі. Під впливом страшної й великої науки фактів розвинула ся памятна дебата про конституцію, в якій буржуазія всяких відтінків начеркнула до певної міри свій ідеальний і практичний плян боротьби; гора з Робеспером, жирондисти з Верніо шукали системи згоди з власністю й пролетаріятом при помочи поступової й справедливої демократії.)

Все таки здавало ся, що оба бесідники перечили собі: Робеспер не думав про се, щоби охоронити бідних обмеженням прав власности; власність мала бути підпорядкована соціальним інтересам і мала понести жертви, якби не захитали її в самій основі, але змусили до розділу її поміж богатых і поборювали виразно проголошену Русса тенденцію кумуляції дібр; Верніо старав ся полишити маєткам свободу рухів і дати спримогу всяким підприємствам розвинути всі свої сили; але він знав, що всякий надмір є однозначний з узагальненням посідання, що богатство, яке повстає й зростає в енергічній і визволеній від законних привілеїв й правних монополів демократії, мусить розширити ся і перейти на загаль та думав, що великі маєтки відбивають ся в широких народних масах так, як золотисті хмари освітлюють море, що відбиває їх блеск. Але суперечність сих формул, з яких одні були більше буржуазні, а другі більше пролетарські, але всі разом були об'єднані в соціалізм, що від усупільненої приватної власности домагаєть ся рівности й обильности, боротьба сих політичних поглядів і плянів виказувала дійсно одно спільне змагання, а саме: погодити буржуазію й народ в демократичній дер-

жаві і тих непосідаючих, які мали в своїх руках частину влади, помирити з фактом власності і з її правною основою: чи то виглядами на певні соціальні гваранції чи то надіями на розширення багатства. Двома дорогами прийшла буржуазія сама до переконання, що буде могла існувати в новім світі, якого сили розбурхала її власна відвага, тільки тоді, коли зможе дістати признання на своє існування в соціальному розумінню слова від пролетарів; коли подасть все, що вляжеться з її принципом, принципом свободи чоловіка, щоби всі горожани могли користати з дібр цивілізації.

Се є перша наука, яку дала буржуазії гордо в отвертій боротьбі сила її воли пролетарів, яка не втратила свого значіння помимо всякого самолюбетва і всяких непередвиджених течій. Так вже в першій добі революції, коли то оба стани були злучені спільною працею та все таки вже розділені початковими спорами, буржуазія й пролетаріат зробили рішачуче діло у своїм вихованню: задля сили противенств, що проявлялося навіть у спільнім ділі, здобули собі обі класи, як одна так й друга, благороднійше становище і ширший горизонт; а се не сталося би, якби пролетаріат був тільки учеником, помічником і під опікою буржуазії. До яких вислідів дійшло би се взаїмне виховання, якби революція не була перекинула ся в абсолютизм, а відтак в олігархічний режим, а навпаки добила ся свободи й нового ладу, якби вчасні суперечні принципи Робеспєра й Вернію — доповнені глибокими думками Кондорсе про загальну соціальну безпечність — ривалізували з собою по думці поступової демократії. До якої висоти розвинувся би соціальний лад, в яким загальне виборче право не спиноби виправді розвитку ще тоді слабого капіталізму, але все таки стереглоби його; в яким приватну власність зрівноважилиби колективні уладження, в яким буржуазії було би менше тісно, а пролетаріат менше гноблено ніж по контрреволюції? Правда, про се можна ставити тільки гіпотези, але помимо усіх перешкод, сїтей і підводних скал, які загрожували й спиняли революційний розвій, не остали початки розвою без значного впливу на пізнійші події.

Також що-до способу продукції й технічної організації впливали взаїмно на себе обі класи; навіть спори й конфлікти скріпляли їх і підносили в гору. Страшний і нетерпеливий капіталізм, що гонить за зиском, хочби й коштом пролетарів, зміняв безупинно й несподівано умовини продукції; зміняв методи, робив перевороти в механізмі, переносив фабричні центри. А хоч се було дуже часто причиною страшних терпінь робітників, яких не було би, якби розвій був краще уладжений, то принайменше капіталізм висвободив робітників від того всего, що ще остало з льокальної

й корпоративної обмеженості, з вигідної рутини й ремісничої несміливості. В імені ремісників та навіть пролетарів підніс голос Марá за знесенням цехів; та не лише зі страху перед щонайменше хвилиним безробіттям, яке викликає технічний поступ, протестують робітники так часто проти нової машини, але також тому, що не мають ніякого іншого помічного засобу, як тільки робучу силу, що ввійшла вже в певну означену форму, та що відчують якусь фізичну нехіль змінити привички, що наслідком довгого й далекосяглого приворовлення робітника до знарядів — так скажатиб — творять частину його тіла. В деяких родах продукції почувають ся робітники безпечними супроти машин, з якими є добре ознайомлені, а незвісне видаєть ся їм зовсім природно небезпечним. Останки інстинктивного, нерозумного, консервативного погляду на техніку находимо навіть у просвічених революціонерів з переконання; і нераз треба їм найбільшого напруження ума, щоби з сього визволити ся. В своїм часі капіталізм, а передовсім великий капіталізм, не має ніякого безпосередного звязку з продукцією. Він глядить на ріжні способи продукції тільки з уваги на зиск, якого умовини змінюють ся постійно і через се гнобить пролетарів та відчужує від їх середовища: капіталізм відірвав їх від спокійного сільського життя й малого заспаного міста; кидав ними на всі сторони, насилував і змущував під загрозою загибелі приноровити ся до все більших вимог машинового промислу, до великої й страшної продукції; та як багато загинуло, поки ще розуміло, о що ходить! Як тяжкий валець розтирає дрібне каміння на дорозі, так знищено нечисленні еґзистенції, що не мали й спромоги хоч хвилину опирати ся. Нераз було страшно й нелюдсько, а як подумаємо, що в нашій ще варварській світі не стоїть в ніякім звязку життя з совістю, що один центр відчуження є недоступний для другого, що звязь річей є зовнішня й поверховна, що кожде єство вичерпує закон світа тільки в своїй власній долі, що безконечний ланцух часу розпадаєть ся на тільки огни, що тільки людей минаєть ся без сліду і що так багато терпить і вмирає з нужди й наруги, не пізнавши навіть, нащо терпить й вмирає, як подумаємо хоч хвилину над всім тим, то не знайдемо ніякого соціального поступу, що мігби оправдати сї терпіння, які окупилиби сей поступ. Я знаю се, і колиб нинішний чоловік міг добити ся до самого серця природи і домагати ся розвязки її загадки, то сказав би зовсім певно так: Чому навіть справедливість мусить окуплювати ся безчисленними насильствами, чому такі великі людські терпіння мусять бути услівем малого людського поступу. Хочу сказати все те рівночасно, бо при розсліді великих прилеж, які зробила

класова боротьба, моглоби видавати ся, що я даю піврвати ся строгости спекулятивного думання, що зважаючи тільки на загальний результат, в деякій мірі є продовженням позірної строгости природи. Але остаточно се є правда, що капіталізм своєю палкою й безглядною рухливістю, своєю величию, працьовитістю й жаждою зиску зацвепив закон новітньої продукції й могучий та скорий ритм безупинної праці в робітничу класу так сильно, що все те перейшло в її кров й тіло. Робітник вже не є більше робітником села або малої крамниці, не є більше слугою спокійного й вигідного ремесла. Робітник є на великім ринку робучою силою, приділеною величезному й дуже вибагливому механізмови і він не може розуміти будучий світ, навіть той, якого буде паном, в инший спосіб, ніж як безконечно продуктивну силу, яку вправді не жене горячковий живчик, але яка не повертає до давного блаженства, і хоч буде щадити людей, все таки буде ділати завдяки більше гармонійному розиткови сил, завдяки ритмови скріпленої власти й правильности.

Але пролетарі в сїм поступі не відгравали ролі пасивної маси. Вони реагували; вони змушували своїми способами пануючу капіталістичну класу поліпшати засоби продукції і досконалити знаряди й організацію праці. Капіталізм є неправильною силою і без звязи. Він має свою рутину, а також свої горячкові напади, свої що найменше частинні застої і знижки цін. Побіч сих, що безвпинно гонять за новими поступами, є другі, що визискують раз здобуті користи до самого дна. А як пролетаріят не стережить ся, то передусім деякі обмежені, малодушні й пересічні люди старають ся заступити поступ знарядів й доцільної організації промислу лихварським поступом визиску. Є неможливо обчислити всі технічні поступи, які зробив промисл під напором робітничих домагань за вищою платою й коротшим часом праці. Головно що-до хемічного промислу й фабрикації фарб розслідив Марке, кілька винаходів й улїпшень викликало перше обмеження дня праці в Англії. Се отвирає далекий вид на історію економії, який треба би розяснити точними дослідами, нагромадженням численних подробиць, пильним і совісним виясненням документів. Сю працю перучаю молодій генерації дослідників, яких витворила з кожним днем реальніша соціалістична думка. Але загальне явище кидаєть ся в очи, а конечність страйків сього рода є доказом духового й душевного убожества, яке виказує буржуазія там, де є вона найбільше застаріла, де попала в рутину, де визискує в найбільш егоїстичний спосіб. Чи підприємці руководять ся зрозумінням нових конечностей та наміром дати робітникам більш людські умовини праці без ніякого обмеження продукційної сили, чи иншим разом надійоть ся

присмирити робітників і тому користують ся ліпшими машинами, щоби визволити підприємство від жадань підвищення плати, то все таки остаточно посередній або безпосередній напір пролетаріяту спонукує промисловців закинути перестарілі методи, прискорити можливий поступ і його ліпше використати. Раз ідуть підприємці за розумною й широкою думкою, а другий повинують ся безмежній жаді панування й мести. Двайцятьчотири роки тому „Journal de Débats“ витав машини окликом буржуазної жорстокости, який обурив Армана Кареля: Нарешті! Робітники металю не будуть ставити опору; вони нам допоможуть держати в руках інших робітників. „Débats“ милили ся, як також і самі робітники часто помиляли ся; бо зріст машин не обміривши взагалі ні трохи запотребовання робочих рук, а скріпив силу домагань робітників, злучивши їх в промислових центрах.

А сей оклик є дуже характеристичний. Нераз в часі страйку кажуть зі злістю підприємці: „Так, ну добре! Тепер допоможуть нам машини. Саме тепер предложено нам машини найновішої системи.“ А що не все старання щадити робітників спиноувало впровадження сих машин; а що передовсім шлєндриян давних форм був причиною задержання перестарілих звичаїв, то в сих заявах підприємців містить ся признанне, що напір робітничих жадань змушував їх до промислового поступу. Не можна собі представити, що бубоби стало ся не тільки з робітничою клясою, але і з самим промислом, якби пролетаріят не опирав ся, не боров ся. Капіталістична конкуренція спекулювала би нераз на пролетаріяті й на його пониженню, а робітнича кляса наслідком сього пониження, голодової плати й безмежної каторжної праці та надмірної нужди, дійшла би до такої тілесної й моральної малокровности, що новітна велика продукція, збудована на сій перетяженій і гнилій основі, завалила ся би й пропала. Або в скорумпованій атмосфері модерного капіталізму попала би що найменше в неміч, в духове лінивство, що витворило би тут дещо байдужну одностайність, яку в ріжних добах середних віків піддержували бодай здоров'є і веселість; малі, поодинокі озера з давних часів, що дримаючи все таки ще усміхали ся би під поглядом сонця, зробили би місце страшній, непорушній, смердячій мішанині кльоаки й багна. Енергія робітника, пролетарська готовість до боротьби виратували промисел від рабської смерти. Робітництво виратувало капіталізм від занепаду, до якого довів би його нічим незрівноважений абсолютизм. Як викривленим, нужденним і скоро зруйнованим Цезаром став би капітал, як би мав під собою тільки плавбеїв. На його щастє й щастє цивілізації був се нарід з совістю, нарід

героїв, що жив ідеєю, натхненний старою й новою гордістю; в с'їм народі жили сполучені сили й подвійна великодушність християнська й революції, високий, повний надії дух пожертвоваання й рішучість бороти ся для себе та все яснійша свідомість, що ся боротьба для себе є заравом боротьбою для всіх людей. В сих взаїмних змаганнях й боротьбах капіталїзм і пролетарїят мимо всіх терпінь, мимо цілої ненависти промостили способови продукції й механічному розвоєви дорогу до загального поступу, з якого плідв нині обі кляси не користають ще в рівній мірі; але до них будуть мати рівний доступ люди обох кляс в суспільности, в якій не буде вже ніяких кляс, в якій промине довга горячка страшної й заравом добродійної війни, в суспільности рівних і помирених людей, де праця буде змагати ся зі справедливістю.

Поміж поневоленою й рабською та безоглядно пануючою клясою нема ніякої виміни думок. Але що противно буржуазїя й пролетарїят працювали над тою самою культурою, то спосіб думання одної кляси впливав на спосіб мислення другої. Фурє і Сен-Сїмон, у яких пролетарські впливи виступають сильнійше, як се часто думаєть ся, розширили в значній мірі горизонт буржуазїї і піднесли буржуазну відвагу. На всякий випадок є правдою, що Фурє не був речником зорганїзованої робітничої кляси, що його велика соціяльна реформа відносила ся до всіх кляс, що в рівній мірі вражали його матеріяльна й моряльна нужда буржуазїї і пролетарїяту. А дальше правдою є, що він не сподївав ся здійснення своїх мрій про загальну згоду від сили робітничої організації й робітничого руху, але від доброї волі могучих і володарів, яких переможе краса нового ладу. Мимо демократичного розуміння має пропонувати, а навіть накидав сен-сїмонїзм народови на соціяльну управу і на провід в продукції цілий ряд, цілу драбину ранг (чинів), обсаджених вибраними з буржуазїї. Він не бачив в пролетарїяті самім динамічної і провідної сили. А Фурє представив терпінне й злидні робітничого життя з такою переконуючою силою, виказав так наглядно тиранїю й усякий визиск, який тяжить на робітниках, що не можна не добачити в його творі впливу пролетарського думання. Фурєризм і сенсїмонїзм не поважили ся би ніколи відкривати робітничим масам гарні й смілі мрії про виший лад, як би найшли в робітничій клясі зародки величі. Дармо сипали Фурє й Сен-Сїмон слова гнїву й недовіря в сторону якобїнської й анархічної французької революції. Осуджують її, щоби осудивши, продовжати її і вказувати новій суспільности виший ідеал. Я зрештою виказав, як дуже Фурє під впливом Лянга віддавав ся високим й горячим

мріяв про соціальну справедливість, що одушевила пролетаріят з Лїону. А поборюючи привілеї капіталу й спадкове право, сенсімонїзм був свідомий того, що продовжає й поширює боротьбу проти загрожених революцією привілеїв уродження. Як би пролетаріят не був підніс ся високо понад рабський рівень, як би не брав діяльної участі в революції і не перелив визначною акцією зі своєї душі високої ідеї в душі усіх, то тоді не звивалиб суспільні будівничі в своє нове місто пролетарів громадами. Пристрасний розмах пролетаріату піддержував думки; та ані Фурє ані Сен-Сїмон не піднесли ся би на се више становище, з якого осуджували буржуазну суспільність, як би в буржуазній революції не було стремлїнь, що виходили поза межі буржуазної революції, — не було сих бурливих надїй, яких огонь обхопив голови мислителїв.

В такім значінню можна сказати, що дещо з пролетарського духа остало в сїм вільнодумнім і смілім поглядї, який передали буржуазній культурі Фурє і Сен-Сїмон. А своїм ділом приготували вони не тільки соціальні улаження, в яких робітнича класа буде мати більше прав й гаранцій. Вони розширили саму ідею буржуазної культури. Спонукали її стерегти ся шлєндрїану й пересїчності. Не дали її задержати ся на первісних формах визиску. Фурє причинив ся в найбільшій мірі до приготування ідеї звдинення сил і капіталу та спільного ділання всяких спілок. Сен-Сїмон проголосив думку розширених промислових організації сцентралїзованої продукції під доглядом і при помочи кредиту банків. Один і другий ломили ледові криги, що почали творити ся на поверхні буржуазної суспільности та дуже помогли капіталїзмови промостити собі дорогу до свободи витворити в собі рухливїсть, експанзивну силу, ініціативу, дар приноровлення й широку відвагу. З другої сторони пролетаріят не був у силі, хоч зміняв систему за системою, розв'язати соціальне питання та не зважати на погляди енергїчної й образованої буржуазної класи, яка доказувала просто чудес у все новім і все обширнїйшїм способі продукції. Буржуазна критика причинила ся до основання наукового соціалїзму. Вона змусила пролетаріят покинути ідилїчний соціалїзм і зрозуміти, що нова суспільність може повстати тільки через внутрішнє напруженнє сил використуваної класи. А нинї всім думаючим людям стає чимраз яенїйше, що соціалїзм тільки тоді здобуде побїду, коли докаже нації, що є в силі загварантувати велику продукцію та — в межах суспільної праці — свобідне й широке діланнє особистої енергїї. Звідси походить чимраз ширше змаганнє соціалїзму перевести переворот дорогою розвитку, спрямувати підприємства й економїчне життє в напрямі

колективної організації і в кожній стадії сеї дороги давати докази, що робітництво й соціальна спільність є спосібна правити й масово продукувати. Звідси береть ся також і зростаюче старання погодити в політичних й економічних організаціях пролетаріату конечну централізацію з конечною автономією та з помічю всяких комбінацій витворити союзню єдність, що дає спромогу — зберігаючи єдність цілости й могутність спільного ділання — як найсвобіднійшого розвитку ініціативі й правам груп та одиниць. Так стали буржуазія й пролетаріят великими завдяки взаємній боротьбі. Наче блискавка, що повеває з удару двох хмар, засіяла ідея в боротьбі двох клас, що воюючи з собою, змогли себе зрозуміти. Обі воюючі класи мали сеї спільний інтерес, щоби кожда з них мала як найбільше духової й моральної сили. Обі мали інтерес в сім, щоби національна суспільність, в якій жили, розвинула можливо найбільшу діяльність праці й духа, щоби конфлікт, який їх ділив і побуджував до діяльності, покінчив ся остаточно у висшій суспільности, де-би талан всіх був власністю всіх.

Можна би закинути, що коли боротьба поширяєть ся й стає системою, прибирає вона такі острі форми, що є виключена яканебудь спільна основа, що під тягаром воюючих сторін западаєть ся ґрунт та що обі класи всіх націй принесуть на два страшні побовшища, на які ділить ся планета, тільки останки роздертих вітчин. Так! Боротьба виступає в кождим днем сильнійше, а противенства стають тим більше непромостимі, чим глибше запускає корінне в пролетаріяті й його заступниках дух соціалізму. З дня на день зростає у світі число сих робітників, що не вдоволяють ся вже більше частинними реформами і зменшенням витвореного капіталістичним ладом лиха, але жадають повної реформи та приготовляють на давнє місце капіталістичної оліґархії соціальну спільність. Чимраз більше й більше міряють вони свої повільні здобутки й поступений поступ після сеї все яснійше пониманої й сильнійше бажаної, найвисшої ціли. Чимраз більше звертають ся політичні, братерські й суспільні змагання до сеї ціли. Так напружуючи свої сили працює пролетаріят над своєю освітою, організацією й розвитком перед очима завойовницької могутности й власности. А капіталізм не може забути ні на хвилинку цілого великого жадання робітників. А суспільність остає в стані високого напруження навіть в часі позірного спокою щоденного життя, навіть в часі довгих періодів технічної праці, які все наступають по боввих кризах. В кождім поодинокім жаданню відбиваєть ся жадання загалу так, якби не було можна діткнути ся одної точки, одної незвичайно напруженої струни ліри, щоби відгук боротьби не потряє

всіми струнами, щоби ціла ліра не задрожала й не зазвеніла. Усі питання є тільки хвилимовими проявами великої проблеми, всі боротьби є тільки епізодами великої боротьби, а драматична послідовність боротьби буде мати тим більше значіння, чим більше душ захопить соціалістична ідея.

Систематична боротьба є довшою боротьбою. Обі воюючі класи лучать свої сили в чим раз обширніших формах: товариства підприємців, а також і робітничі товариства творять союзи, льокальні й провінціальні організації лучать ся в національні союзи; національні союзи організують ся на інтернаціональній основі. За льокальними страйками поодиноких заводів слідує загальні страйки, в яких пролетаріят бачить початок дійсно загальних страйків. Ідея інтернаціональних страйків портових й гірничих робітників починає закорінювати ся. Льокавти підприємців є відповідю на страйки або їх попереджають. Противенства обох клас сеї самої нації дають ся відчувати чимраз більше та прибирають виврапніші форми, а інтернаціональна солідарність сеї самої класи набирає з кожним днем більшої ясности й дійсної сили. Але щонайменше ділають всі сили в сім змислі, в сім яснім напрямі подій і стремлєнь. Чи приготовляють ся катастрофа? Чи надійшла година невідкличного розламу? Чи щезне внутрішня солідарність обох клас? Чи точка тяжкості почувань пересянеєт ся в такій мірі в напрямі безумовного й агресивного інтернаціоналізму та заравом в напрямі загальної й непримиримої класової політики, що пропаде вся національна спільність? З термінології сього руху виходилоби, що поодинокі краї будуть тільки випадковим тереном світової боротьби. Будуть для воюючих клас такою вітчиною, якою були побоєвища Вальмі, Австерліц й Ватерльо для воюючих там армій. Але се поверховні й відірвані спостереження. Поширенне чим раз систематичнійшої боротьби не приносить ніякої шкоди звязкам поміж класами. Взаїмний вплив живого ділання не порушує органічної єдности, а навпаки піддержує її. Можливість великих переворотів без внутрішнього розламу й внутрішньої революції, які не є ані знищеннем ані діворганізацією, остає. По численних завзятих боротьбах прийде нова рівновага. Сі боротьби знесуть капіталістичні й буржуазні привилєї, але ані не зломлять житєвих сил того, чим є нинішня буржуазія, ані не зроблять шкоди автономії й окремішности народів. Фактично учать ся обі класи — мимо всіх своїх насильств — шанувати себе тим більше, чим довша є боева лінія їх боротьби та чим більші організації поборюють себе. Нині навіть найможнійші підприємці не можуть легковажати робітничої класи. Вона здобуває собі сильне місце в екомплікованім ладі і в політиці як сила, що змушує до тихої

пошани навіть і сих, що її найбільше ненавидять і вдають, що її легковажать. Послѣдним викрутом є закид, що робітництво дає проводити себе меншости. Але єї, що підносять сей закид, знають дуже добре, що вже се є гідне подиву, що часто лїнива й перетяжена маса витворила вибраних людей, які можуть у відповіднім моменті порушити сею масою й її зєдинити. Зрештою зростає пропорція робітників, що належать до екекутиви організації; та можна предвидіти сей день, коли робітникам вдасть ся перевести діло органічного й активного зєдинення робітничої класи. Підприємці мають перед собою вибраних пролетаріату, яких поборюють і з якими числять ся. Пролетарська еліта дійшла досвідом до великої справности та привикла зі зростом організації до чимраз більше скомплікованої адміністрації, до більшої відвічальности і до зручнійшої тактики. З другої сторони є виключене, щоби робітники не зрозуміли, яку вартість представляє буржуазна класа. У великих і завятих боротьбах модерного світа пізнали провідники робітництва добре, з якими великими трудностями звязана роля провідника людства, а таким провідником буржуазія була й є. І єї робітники не можуть не запримітити енергії, сили й смілої прозорливости сих провідників індустрії, що змінiali свої соціяльні методи боротьби, що навчили ся підпорядкувати себе дисципліні, що всякими угодами зменшали й обмежали наслідки конкуренції, що своїми силами вели боротьбу й також продукцію та що подали страшному й могутьому капіталови велику офензивну силу. Нині ходить о се, хто має найбільший економічний талан, найострійший критичний ум, найточнійше знання ринку і то світового ринку, хто найскорше й найсправнійше розуміє корисні умовини, хто в раз початій боротьбі розвине більше методи, витривалости й дисципліни, хто на випадок невдачі має сильну моральну відвагу видержати. Стратегія й дипломатія зростають в рівній мірі як боротьба. Не тільки тому, що всі мусять жити, а можуть жити лише з продукції, не тільки тому, що до крайности напружена довга боротьба вичерпала би всі моральні сили, навязуєть ся переговори й угоди, але також тому, що в інтересі обох воюючих клас є лежить берегти навіть в боротьбі будучу продукцію, від якої залежить в капіталістичній суспільности зиск одних і плата за працю других, а в комуністичній суспільности гаразд всіх. Так веде соціяльна боротьба, стаючи з кожним днем завятійшою й ширшою, до угод, порозуміння й реформ, які не є нічим иншим як угодою, та викликає навіть острими крізами, в яких — здавало ся би — може розпасти ся цілий організм, могутчу реакцію живих солідарних почувань.

Демократія дає обом класам г'варанції, та хоч піддержує пролетарську боротьбу за новий лад і додає пролетаріатови сили, то все таки представляє в сій великій соціяльній боротьбі лагодячу силу. Вона хоронить посідаючу класу перед насильством, перед випадковими, невпорядкованими рухами. Чим демократичнійша форма правління народа, чим більш поступове, краще зорганізоване загальне виборче право, тим труднійше можуть бути ворохобні і випадкові й авантурнічі революції. Не так легко може оправдати публична совість й загаль громадян ужиттє брутального насильства, коли всі мають спромогу піднести без перешкоди свої зажалення, коли всі мають рівне право впливати на хід публичних справ. Без сумніву, правду сказавши, може лучити ся й таке, що під покришкою демократичної законности й народнього правління криють ся страшні політичні й соціяльні тиранії; що або байдужна або обманена всякими родами брехні, якими розпоряджає капітал, більшість за довго остає глухою на крик нужди й потоптаного права; а тоді за мало сили має виборче право, щоби в суспільности з таким нерівним поділом економічної могучости здусити стихійне обуреннє й знести традиційне революційне право. Але переведеннє є дуже тяжке й майже неможливе; бо пляни меншостей вдають ся майже все тільки за тихою згодою більшостей або щонайменше за їх дозволом, а в таким разі більшість мусить приписати вину сама собі; коли більшість не хоче дати себе загнати до насильних средств, тоді мусить сама, пробуджена повстаннем нуждарів зі злочинної апатії, направити свої хиби. Тоді може повстаннє безборонних й гноблених затрясти самолюбством правління й оловяною байдужністю маси. Але як воно може мати революційний результат себто викликати глибоку і наглу зміну державної власти і класових звязків? Демократія доходить кінци все, мимо свого недостаточного й невірного інформаційного апарату, до пізнання дійсних фактів публичного життя і при помочи певного рода оцінки констатує опінію народа. З одної сторони посідаючі класи знають степен ь невдоволення народа та силу й відпорність його домагань, з другої сторони пролетарські класи обчислюють силу опору й величину перешкод. Се спонукує буржуазію до відповідних уступок та здержує пролетаріат від диких і непотрібних револьт. Завдяки своему складови й ріжнородности своїх елементів може демократія, що ділає явно перед очима загалу і виступає з ясною відзнакою загального виборчого права, підняти ся сеї успокоюючої ролі, сеї судейської роботи. Повітний економічний світ має два бігуни: капіталістичну буржуазію і пролетаріат: се є дві великі динамічні сили, яких взаїмні відносини рішають про соціяльний

розвій. Сим двом класам завдячуємо великий розвиток і велику ініціативу; з сих двох бігунів випливають магнетичні струї, що себе відпихають і притягають та до певної міри порушують цілу планету. Але поміж бігунами знаходять ся поступово упорядковані посередні сили. Поміж великою капіталістичною буржуазією та середною буржуазією й ремісниками є багато степенів. Поміж найнижшими пролетаріями в великих фабриках та майже самостійними робітниками як пр. сільськими мулярами й столярями є багато відтінків у способі відчуття й думання. В промислі, торговлі і в сільській господарці є багато переходових категорій, що належать до певної міри до обох клас. На примір арендарі, підприємці, управителі підприємств є залежні від капіталу, а разом мають власть над пролетаріями. Відповідно до величини свого майна або противно своїй біді й нужди, відповідно до більшої або меншої економічної незалежності супроти вірителів і великих купців зближують ся мільони сільських властителів землі або до буржуазії або до пролетаріату. Але вони не належать в цілости ані до одної ані до другої класи. Збільшення числа щадниць і депозитових кас, змобілізованне промислового посідання при помочи дрібних ефектів, уможливили певний поділ капіталу, як взагалі можна назвати капіталом сі нужденні уділи, що ледви можуть бути забезпеченням на випадок недуги або безробіття. Роздробленне сих — так сказатиб — окрушин капіталізму ніяк не спинює, як се бачимо, незвичайної концентрації гроша в руках олігархії. Але воно комплікує економічний і моральний стан нинішних демократій. Хоч як незначне й мале є посідання сих дрібних рентієрів, хоч в яким смішнім відношенню стоять їх малі проценти до великого загального визиску, якого жертвою є вони разом зі своєю працею, то все таки се посідання збуджує у них недовіре, до всякого нового стану річей. Без сумніву є пересадні слова Блянкі, що одна нужденна срібна нитка зміняє лахи нуждарів у багрянцю богатих. Але остаточно революційний запал слабше що найменше у деяких. Коли до сих вже й так дуже скомпліктованих питань додамо ще питання всяких урядників, що своєю рангою в соціяльній драбині зближують ся до сеї або тої класи або стоять поміж класами, але все таки мають свої питомі звичаї й переконання, коли в кінци звернемо увагу ще на так званих інтелігентів, то тоді представить ся нам демократія дуже замотаною масою. Здасть ся навіть, що заведенне рівного виборчого права для всіх сих розбіжних індивідуів може довести до майже нерухомого хаосу, до тупого й роскладового неладу. Дійшло-би до сього, якби не перемогли сеї ріжнородности, сього замішання й нерішучости сильні групи, серед яких поодинокі стани

мають своїх типових представників. Вони змушують ще неупорядковані і нерішучі елементи вступати з дня на день відповідно до питань, до сеї або тої партії, приступати до сеї або тої системи, та в сеї спосіб публичне життя демократій видобуваєть ся з погубного замішання й застою.

Але великі соціальні сили, ясні й рішучі сили можуть тільки тоді розвинути свою діяльність в сїм непостійнім, помотанім і нерівнім середовищі, можуть тільки тоді дійти до впливу на демократію, коли приноровлять ся в певній мірі до стану інших, їм ворожих або малокорисних сил. Тому всяка велика демократична акція мусить бути силою фактів компромісом і є компромісом навіть тоді, коли при почині руху можна сконстатувати непримиримість противних і воюючих класів. А що се правда, доказують революціонери — синдикалісти, пишучи свою „утопію“: насамперед уважають вони ціле питання розв'язаним і приймають, що пролетаріят є паном влади і що заступив всі інші сили; але щоби колись не запропастити побіди революції, пролетаріят уживає своєї повної могутости до вирівнання всіх існуючих інтересів, щоби забезпечити широку демократію, якої провід здобув собі несподівано. Сї синдикалісти забувають, що закон розвою, порозуміння й компромісу, який по їх думці має обов'язувати по революції, ділає вже силою конечности в часі, коли пролетаріят поволи здобуває владу, ділає без огляду на якийнебудь абсолют теорій і бажань воюючих класів. Се хоронить буржуазію перед брутальністю імпровізованих атентатів. Вона знає, що навіть тоді, коли їй прийдесть ся ізза зросту сили робітничої класи й економічного розвою втратити привілей власности, то се станеть ся на всякий випадок дорогою цілого ряду переворотів повільних поступених станів, які дадуть їй час і спромогу приноровити ся до вишого порядку річей та в нїм найти відповідне місце для своїх сил. Дуже складна демократія подобає на земний вал, що вправді не задержує гарматних куль, але їх спинює. Твердиня не впаде відразу, а боротьба помимо нечуваних і постійно збільшюючих ся розмірів ніколи не прибере характеру руйнуючої аж до заглади соціальної війни. Усі сили дістануть в перебудованій суспільности свої гваранції, свій круг ділання свободу рухів, та подиву гідна буржуазна гнучкість приноровить ся поступенно до всіх переходів, які вкаже обом класам демократія. Тому коли у всіх краях світа бореть ся пролетаріят за здійсненне абсолютної політичної демократії; коли у Франції жадає знесення аграрно-буржуазного сенату; в Англії домагаєть ся знесення палати перів, сеї твердині родової шляхти й консервативної політики; коли в Німеччині бореть ся за демократизацію сойму й міської управи і за за-

ведення парламентарного режиму й народного правління; коли в Угорщині жадає загального виборчого права, а в Австрії боронить щойно здобутий парламентаризм перед реакційними нападами; коли в З'єдинених Державах обурюєть ся на корумпуючий федералізм, що спинює народню волю ділати на всіх полях і дає захист по всіх усядах облудному капіталізови; словом, коли пролетаріят хоче всюди перевести вповні демократію, то робить революційне та заравом удержуюче, заховуюче діло. А се є революційним ділом тому, що пролетаріят усуває з дороги штучні перепони, які спинюють розвиток і поступ соціалістичної могутости, що хоче зреволюціонізувати соціяльну систему. А заховуючим або що найменше успокоюючим ділом є воно тому, що пролетаріят тим яснійше пізнає природні перепони, що походять з суперечности й ріжнородности інтересів, коли щезнуть штучні перешкоди. Се показує пролетаріятowi наглядно сі трудности, які прийдесть ся побороти, та його бажання; не самоволя політичних інституцій, але велич нерозвязаної ще проблеми освідомить пролетаріят, до яких умовин життя він може дійти і якому заковови розвою й поступенних здобутків підлягає; безпосередна й певна обсервація покермує його походом, що буде скорійший та рівночасно при сім менше авантурничий.

Найвисшому осудови демократії мусить повинувати ся пролетаріят; бо демократія є осередком, коло котрого крутять ся всі класи, та колиби пролетаріят хотів відстати від неї, то боров ся би в порожні та згубив ся би в абстрактах. Але нема що сього бояти ся. Пролетаріят може спокійно з гори прийняти сей осуд, бо у вільних краях піде все наперед розвій по думці пролетаріяту і всіх його жадань. Передовсім збільшаєть ся число робітників абсолютно й релятивно; число промислового пролетаріяту у відношенню до цілого населення зростає майже постійно на користь пролетаріяту. Ті, що думали, що машини зменшать запотребованне робучих сил, помиляли ся. Вони заступили в дечім робучі сили, але збільшили в наслідок розширення продукції скількість платної праці. І все вказує на се, — я не можу на сім місци доказувати сього точнійше —, що розвій піде дальше сим пляхом. А се представляє велику політичну силу при загальнім виборчім праві. Чим раз більше елементів пристає до пролетаріяту, а їх повинна й може притягнути до себе соціалістична пропаганда, їх повинна й може зорганізувати солідарність робітництва. До сього потреба без сумніву великого напруження енергії, але се вдаєть ся тим лекше й успішнійше, коли корпорації робітничої класи, що вже перейшли перші етадії розвою, звайдуть нові способи, щоби навязати зносини з негорга-

нізованою масою й навернути її. А через вибори можна мати безпосередній вплив на демократію; звідси береться також велика моральна сила, велике довіре кляси, свідомої цього, що вона росте силою кончності річей і силою своєї власної волі. А що пролетаріят має ясну ідею, що бачить свою дорогу й знає, чого хоче і що є одинокою клясою, що се знає ясно — то і се скріпляє вплив пролетаріату серед демократії.

Одначе, я не думаю, що працюючий люд вже остаточно порішив всі питання тактики й методи, тай що не милить ся ніколи у виборі своїх способів боротьби. Він знаходить ся під кожним зглядом в періоді шукання й слідження. Але розуміє з кожним днем яснійше, що головною умовиною цілковитого визволення з нужди й рабства є революція форми власности; та з чимраз сильнішою волею стремить до перенесення посідання продукційних засобів на суспільність. З волею, яку незвичайна велич його головного домагання змінює на приказ, бажає пролетаріят всіх безпосередних реформ, що могли-би поліпшити умовини його життя; а щоби дійти до цього, організує свої сили в чим-раз численніших і в чим-раз тісніших злучених масах.

Противно середні кляси є нерішучі та залежні від ходу подій; вони не знають точно, який би покласти собі ідеал в життя; їх тисне незвичайна конкуренція великого капіталу та рівночасно домагання робітництва; та вони не знають, до котрої з двох воюючих кляс мають звернути ся зі своїми симпатіями чи антипатіями. А опір сих кляс проти пролетаріату та навіть неприхильний настрій може здержувати пролетарський похід; може навіть його на якийсь час спинити; одначе їх неясне думаннє й суперечне самолюбство не може остаточно здержати безупинного приступу вільної, зорганізованої й свідомої сили, що з невтомимою завзятістю ділає постійно в сїм самім напрямі. О скільки ходить о капіталістичну клясу, то вона без сумніву знає, чого хоче. Вона хоче задержати привілей пановання й визиску, зберігаючи свій дійсний монополь продукційних засобів; в сій ціли вони старали ся придбати для своєї справи всі роди приватного посідання, кидати колоди під ноги робітничій організації, протестувати проти законної інґеренції демократії у відносини між капіталом та працею, та позбути ся всякої державної контролі над жерелами її доходу. Помимо цього капіталістична кляса знаходить ся в критичнійшій і неяснійшій духовій стані, ніж робітничі кляси. Бо передусім, хоч більші капіталісти, сї найбогатші люди, вмовлять в себе, що вони є вершком цілої соціальної системи, найвисшим і найбільш розвиненим цвітом цілого

дерева, то все таки не можуть не налякати ся нараз сеї безодні, яку витворює їх безмірне багатство поміж ними й іншими людьми. Се неможливо, щоби недорічність тих безмежних маєтків не здивувала розуму; бо вже саме думанне над життєм сього майна може втомити ум й занепокоїти совість. В таких хвилях стають капіталісти більше уступчивими супроти деяких жадань нещасних мас, що бажають елементарної людности, кількох г'варанцій проти нужди на старість, проти нещастя безробіття й варварських метод визиску, які не щадять навіть жінок і дітей. Крок за кроком здобуває пролетаріят охоронні закони, користаючи з сього ослаблення волі. Але передовсім страх без сумніву переймає капіталізм, коли пізнає він, що його розвій справджує всі пророцтва й засади революційного соціалізму. Прудон виказав у своїх економічних суперечностях, як конкуренція силою конечности доходить до свого противенства, а саме до монополію. Консідеран, Пекер, Відаль і Марке вислідили непобориму тенденцію капіталу до концентрації. Нині відбуваєть ся невинний процес конденсації підприємств у найважніших галузях новітньої продукції всупереч всім змаганням нових малих промисловців, яким заступає дорогу великий капітал. А капіталізм може вдати ся спинити на якийсь час здійсненне соціалістичних пророцтв тільки тоді, коли заперечить сам себе і виступить проти своїх власних законів. Марке сказав, що капіталізм залле безмежна повинь продукції, що він втратить контролю над нею, не буде міг обчислити і регулювати її, щоби охоронити ся перед кризами, та що сеї періодичні кризи висилать його і змусять до капітуляції і признання своєї немочі. Але якими способами стараєть ся нинішній капітал забезпечити ся перед кризами надмірної продукції й застою на ринках? Як стараєть ся урегулювати й zorganizувати продукцію? Картелями, трестами торговельними укладами й умовами, що обмежують до певної міри продукцію одиниці і регулюють погоню за зиском на ринку. Се значить, що капіталізм сам і у власнім інтересі заступає всяке свобідне суперництво одиниці великим спільним діланнем, зносить і обмежує святий закон свобідного суперництва, що рівноважить працю, попит й ціну. Як може супроти сього капіталізм противити ся законному впливови відносин праці? Як може спокійно і без ваганья осуджувати колективні підприємства суспільностей? Він має тільки один вихід: може кинути ся зі сліпою силою і не думати про ніщо в боротьбу. Але кляса, що себе сама засуджує на „недуманне“, щоби не бачити своїх суперечностей, ослабить ся незвичайно. Сіяюче, несвідоме себе самого сонце сходить і заходить; йому не треба свідомої

душі, яку приписувала йому старина. Але в світі людей нема ніякої сили, хочби як гігантської, могутчої й блискучої, що могла-би ділати зовсім несвідомо. А з хвилиною, коли капіталізм починає думати сам про себе, мусить признати, що приготував такий лад річей, який голосить і якого жадає пролетарський колективізм.

Найупертійші і найзавзятійші оборонці капіталізму хотять перекричати своє занепокоєння. Заки пан Рузвельт поїхав до Африки полювати на льви, стріляв, бо він любить дичину, на соціалізм. Се були дуже незручні й дитинні заміти. А коли вертав з ловів і певно вже знав про зростаюче невдоволення з надужити монополіями в Зєдинених Державах, поступив до Парижа і проголосив у своїй бесіді на Сорбоні, що на соціальну суспільність паде обов'язок зі зростом культури підняти ся нових завдань. Вернувши до Зєдинених Держав, виповів війну сим товариствам, що нищать лихвою куплені ліси, копальні й мінеральні жерела та жадав охорони природних скарбів. Що за демагогія! Як можна вратувати природні багатства від рабунку великих капіталістичних товариств, коли він сам сказав, що нація не буде ніколи спосібна завідувати сими скарбами і з них користати? Мені дійсно приходить охота примінити бистроумну теорію Фуріє про розвиток фази й сказати, що ми переживаємо дуже дивну фазу капіталістичного періода; я назвав-би її надкапіталістичною. До зростаючого числа, до сили думки й трівого довіря в розум, що йде по добрій дорозі й по шляху в будучність, долучаєть ся ще запал кляси, якої противники ніби під впливом чародійних сил своїми власними заходами оправдують найсміливіші пророцтва.

Над ясною й безпосередною соціалістичною думкою не має демократичне баламуцтво ніякої сили. Противно соціалістична думка пробєть ся крізь демократичний хаос, розяснить його і зорганізує. Коли говорю про найвиший осуд демократії, про воюючі кляси, порозуміння, союзи й компроміси, то говорю про поступенне зреалізованне соціалістичної ідеї, говорю про початкові закони, що приготувають, основиють і з часом довершують новий лад. Зовсім не говорю про частинну абдикацію ідеалу. Ідеї не знають компромісів. Навіть тоді, коли робітнича кляса агітацією й боротьбою здобуде частину соціальної справедливости в законах і публичних уладженнях та осягне на се згоду демократії, не ставить собі ніяких меж. Вона не платить за здобутки ніяким зреченням та за побіду не дає ніякого окупу. Противно знає, каже й голосить, що її поступенні здобутки не є нічим иншим, як тільки степенями, переходовими етапами й способами. Сі, що під словом „соціальний мир“ розуміють розоруженне й пониженне соціалі-

стичного ідеалу, сі, що зараджують пролетаріятови змодифікувати й відложити на пізнійше його головні домагання, щоби легше здобути частинні реформи, обманюють себе дуже. Поки не здобудеться ціли визвольної боротьби, доти не буде ніякого соціального мира; а головні основи демократії, порядки й людність, приносять пролетаріятови користь тоді, коли він є свідомий сього, що тільки при помочи правильного напруження сил може дійти до найвищої, все бажаної ціли.

Не тільки своєю ясною цілю й самопевністю, не тільки безпосередною й завзятою силою та внутрішнім приноровленням до економічного розвитку ділає соціалістична думка на хитку демократію й на суперечний і помотаний капіталізм. Своім високим й мировим поглядом ділаєся ідея і буде чим раз більше ділати. Завдяки сій ідеї здобуде собі право серед демократії знімаючийся в гору, в країну людськості пролетаріят!

Найвищим ідеалом є суспільність, де панує праця, де нема визиску й гнету, де сили всіх єднаються у свободній згоді, де соціальна власність є основою й запорукою індивідуального розвитку всіх. А найвищою цілю, яку можуть поставити собі люди є се, щоби всі люди зі стану безпощадної конкурентійної боротьби дійшли до єдності, щоби маса піднесла ся з економічної пасивності до ініціативи й відповідальності, щоби вся активна сила, що марнується в безслідних диких боротьбах, взяла ся до спільної акції. Коли люди будуть менше хотіти панувати, коли менше журити муть ся обороною перед небезпекою зі сторони других, тоді будуть мати більше часу й охоти освічувати дух і тіло; тоді повстане перша правдива культура вільних людей. Сила інстинктів, пристрасть крові й радість життя не пропаде, але силу інстинктів присмирить і вирівняє висока загальна культура. Природи не знасилить ся і не ослабить ся, але її змінить ся і ублагороднить ся. Правдивий лад і дійсна справедливість витворить новий стан в світі, а свідомість того стану й великих спосібностей світа уможливить глибоке відродження релігійного духа. Зовсім певно, що вороги соціалізму прочувають його велич. Без сумніву, є ще все тупоумні люди, які механічно повтарають, що соціалізм не є нічим иншим, як тільки руйнуванням. Сі бідні голови удають, що думають або й дійсно думають, що знесення капіталізму є однозначне з усуненням продукційних засобів і поворотом до первісного стану. Вони розсівають погляд, що пролетарі мріють тільки про революцію рабунку, по якій настануть оргії лїнивства й ексесів. Але в короткім часі і найтунійші будуть соромити ся своїх слів. Зростає число буржуа й посідаючих, які признають,

що соціяльне братерство є великим та гарним ділом, що рівномірна винагорода всіх робочих сил є що найменше пересічною продукційною формою та обмежають свої закиди до сього, що мовляв соціялістичний ідеал є за високий та вимагає майже неможливого оновлення людської природи. Але що лишить ся з сих застережень, як поступенний розвій життя в душі колективізму доведе їм можливість цілковитого перевороту і поволи виховає людей у своїм напрямі? Лишить ся хіба тільки признаннє величи найвисшої соціялістичної волі. Нині ся висока велич соціялістичного ідеалу додає пролетарам що-раз більшого запалу та наповняє упривілейованих неспокоїною цікавістю. А вона буде причиною все більшої слабости пануючих клас. Вони мусіти муть бороти ся проти сияючого ідеалу та прийдець ся їм воювати, як армії зі зверненими проти сонця очима.

Крім сього соціялістична думка є широка. Вона остає в згоді з демократією, бо доповняє політичну демократію. Вона годить ся з ідеєю свободи, бо дасть усім людям спромогу освіти і тому, що звиваючи всіх людей до участі в соціяльнім ділі, вимагає від них найбільшої сили розуму. Так, соціялістична думка є довершенням і здійсненням демократії й ідеї свободи. Вона може зєдинити і зєдинить, поборовши деякі непотрібні непорозуміння, середні верстви та хитку демократію. Вона дає селянам добродійство світового мира, надію на розоруженнє, запорукку спільности й піднесення рільничої продуктивности дорогою уліпшень, до яких візьметь ся соціяльна суспільність. Середні й малі продуценти, середні й дрібні купці пізнають незабаром силою конечности, що капіталізм є для них далеко небезпечнійший від пролетаріяту. Капіталізм нищить їх, не дбаючи про їх будучність. А зовсім противно пролетарі в міру скріплення їх власного становища будуть давати захист і гваранції сим членам середних категорій, яких повалив економічний розвій. Прінцип права до життя і всі консеквенції, що з нього випливають і відносять ся до соціяльної безпеки, будуть обіймати силою конечности всі класи. Зрештою середні класи, втиснені між зорганізованих у трести капіталістів і зорганізованих у спілки робітників, починають відчувати небезпеку ізоляції та сліпої, безстримної конкуренції; коли захочуть організувати ся, то зрозуміють, що їх організації можуть стати чинником в широкій колективній суспільности, а соціялізм стане тоді визначнійшим осередком демократії.

Чому би мала богата в будучність і зі зростаючим впливом на демократію робітнича класа бояти ся сього закона демократичного розвою, з яким мусять погодити ся нині всі класи? Тільки завдяки спільному діланню всіх вичислених сил робітнича класа здобула дещо

последних пятьдесяті роках Французської історії: коаліційне право, республіку, загальне виборче право, (бо цесарство полишило тільки його карикатуру), право гірниче та законну правну можливість клясових організації, а саме льокальних гірничих брацтв, гірничих союзів, бірж праці, й організації в „Confédération générale du travail“. Вже ввійшла в закон довго поборювана засада законного обмеження дня праці також і для дорослих муштин. Вже надійшов час соціального забезпечення і се, що перед трицятьма роками було утопією німчної секти, стало з часом законною дійсністю в формі, яку можна легко доповнити. Те все значить мало супроти загалу жадань; але те все значить багато, коли се порівняємо з фактами й поглядами, які перед кількома роками були на днешнім порядку. Тут передусім треба сконстатувати напрям розвитку. Вже заповідаєть ся нова стадія розвою, що наступить по часі соціального забезпечення; стадія, в якій пролетаріят буде мати безпосередню участь в економічній силі. Не лише будуть розвивати ся колективні уладження міських управ, в яких робітнича кляса може легко здобути більшість; сі, що панують і посідають, думають також над способами й дорогами, щоби викликати у пролетарів інтерес до теперішньої продукційної системи; все одно, чи вони се роблять в безуспішній надії спинити кількома концесіями революційний розмах ідеї, чи уступають без далекоюсяглого обчислення під тягаром напіраючих сил, чи думають про якунебудь форму участі або в доході або в капіталі підприємства; се не дасть ся перевести без втрати хоч частини авторитету підприємців. Знаю добре, що більшість робітників в заповіджених концесіях не бачить нічого иншого, як лише змаганне буржуазії зробити пролетаріят дещо буржуазним, ослабити його сили та викликати серед робітництва розлад і нерішучість, звертаючи його увагу то в одній то в другій фабриці на успіхи підприємців. І се є можливе, що на таким свідомім або несвідомім обчисленню основуєть ся багато сего рода плянів. Але не відаючи ся великому оптимізму, думаю, що се буде залежати від пролетаріяту, чи він схоче надати сим новим уладженням свою ціху, ціху своєї єдності. Залежати буде від нього, чи робітнича кляса увійде сама сим способом в продукцію й використає для себе нове захитанне капіталістичного пановання, знищивши насамперед своєю організаційною силою все те, що було в буржуазних проєктах тільки підступом.

Клясова боротьба мимо своїх розмірів і щораз більшої завязатости не веде до соціального розвитку і не нарушає розвового закона демократії ані основної єдності вітчизни; се поясняєть ся сим, що всі порозуміння, угоди й реформи,

що появляють ся в ріжних фазах боротьби, в'яжуть ся тісно з сею великою боротьбою і приготовляють розвязку, яка відповідала би об'ємови проблеми. Та сього уважають за мало сі, що звертаючи увагу на зростаюче заострення соціяльних противенств, заключають про грізну конечність катастроф та відмовляють всякої вартости частинним і поступенним здобуткам пролетаріату. Вони забувають, що велика боротьба вимагає повільного виконання, обчислення, яке уможливає безпереривне існування соціяльного життя. Правда, непроминаюча соціялістична думка надає драматичного значіння всім боротьбам між буржуазією й пролетаріатом. І так приміром скорочення дня праці — без огляду на се, чи здобуто його страйками чи законами — має далекойдуче значіння, о скільки ходить о робітничу клясу, бо вона може використати свобідний час на скріплення своєї організації, на доповнення своєї освіти і на поширення своїх ідей. Тому боротьба стає далеко завзятійшою й ширшою, ніж якби ходило лише о се, щоби облекшити рабське ярмо кляси, яка відносить ся байдужно до революційної будучности. Але саме тому кожний так здобутий успіх має більшу важність для розвитку; він починається очевидно до розвою цілої системи по пролетарській мисли і до орієнтації; а надаючи розвитку певний означений напрям, не допускає до переворотів, що були-би так безвиглядними, як повстання проти законів фізики. Страйки стають більшими й загальнішими. Але для обох кляс стає без сумніву чимраз яснійшою конечність зменшити незвичайні шкоди, обмежити конфлікти до можливо найменших границь та допускати періоди застою тільки в конечних випадках. З сього випливає колективне порозуміння, але се колективне порозуміння відповідає розширенню самої боротьби. Але тепер вже не виступає поодиноке робітниче ровариство, що заключає в одній фабриці умову з одним підприємцем, тепер заключає умову організація робітників з організацією підприємців; робітничий союз веде переговори з союзом підприємців, а незадовго зробить умову загальний союз праці з центральною організацією підприємців що-до жадань, які інтересують разом всіх робітників. В боротьбах, які ведуть чимраз сильніше сентралізовані організації, виступають клясові противенства найяснійше та найсвобіднійше. Але контракт праці є таксамо сентралізований як і боротьба; їх розвязка є однакова. Та чим загальніше є колективне порозуміння, що кладе кінець страйкам, тим більше можна передвидіти способи порозуміння поміж воюючими клясами, а сі способи порозуміння будуть причиною переходу до нового порядку річей. Соціяльне обезпечення має велике значіння, бо воно вводить у боротьбу спосібности зоргані-

зованого пролетаріату. Через се скріплеть ся свідомість сили й способностей робітничої кляси та коли робітнича кляса виступить з акцією за забезпеченням на випадок безробіття, то розвине цілу свою організаційну силу.

Силою конечности використає вона для спільної акції свою вправу, яку набула в постійній боротьбі за добро загалу; так розширення поля боротьби потягне за собою поширення горизонту. Сильна солідарність пролетаріату, витворена свідомістю великої боротьби, не допустить до сього, щоби участь пролетаріату в економічній могутості довела до його розламу й розбиття. Робітнича кляса як цілість мусить бути заступлена всіми своїми союзами в управах акційних товариств і при установленню дівіденд. Тоді буде промощена дорога, що може довести етапами до повного усуспільнення, а розміри боротьби будуть причиною відповідної розвязки. Як можна думати, що в сих демократіях — в яких соціяльна революція є формою розвою, а розвій силою конечности має революційне значіння — порвуть ся всі звязки поміж обома воюючими клясами? А передусім, як можна казати, що модерний пролетаріат є чужинцем посеред нації, яку він кожної хвилі може перетворити та якої будучу долю має дійсно приготувити?

Коли соціялісти в своїх полеміках або в офіційальних бесідах на своїх конгресах говорять про „буржуазну державу“, не мов-би робітнича кляса не мала ніякої участі в державі, то уживають надто сумаричної формули, яка має в собі дещо правди, але не вповні відповідає дійсности. Не було ніколи такої держави, що була-би клясовою державою в повнім сього слова значінню, т. зн. державою, що була-би придатним до всего оруддєм, слугою всіх забаганок пануючої кляси. Не було ні одної, навіть найбільше назадицької суспільности, що не мала би контролі, запоруки й гваранцій проти насильств і самоволі одної кляси. Найелементарнійший інстинкт самозбереження, розпучливе змагання zagrożеного в своїх основах життя вистане, щоби охоронити найбільше гнетених і понижених перед самоволею злочинного гнету. Навіть поневолені кляси мають з уродження, зі звичаю або завдяки публічному освідженню свого рода засади, яких не можна нарушити безкарно! Держава в своїм правлінню не може не здавати собі справи з усяких сил, а коли навіть зізволяє на перевагу одної кляси в панованню і на се годить ся, то з почуття людяности або з обережности ставить їй деякі межі. В зріжничкованих суспільностях з численними клясами і з дуже складними міжклясовими відносинами держава не може бути односторонною, бо сфалшувала би саму суспільність — одній клясі дала би безмежну свободу, а другу гнобила би. З дій-

сної суспільності зробила би абстрактну, в дійсності неіснуючу суспільність, а ся сфалшована не могла б жити. В дійсності репрезентує держава не одну класу, але міжкласові відносини, т. зн. відношення сил класе. — Лясаль сказав, що правдиву конституцію не означають формули на папері, але дійсне відношення сил, що виповняють правдиву природу держави.

Отже завданням держави є дати обом класам заперуку існування, порядку й культури, віддати перевагу в пануванню сій класі, що вибиваєть ся своїм посіданем, освітою й організацією та промостити підіймаючій ся класі таку дорогу, яка би відповідала її дійсній могутості, силі й розмірам її розвитку. Безперечно, що поміж всіма соціальними відносинами першорядне значінне має форма власности, а в суспільности, що основуєть ся на буржуазній власности, в якій буржуазна й капіталістична власність має такий більший вплив, можна задля короткості вислову говорити про „буржуазну державу“, щоби одним словом найвірнійше схарактеризувати сю державу. Але було-би нещастєм брати дослівно се парадоксальне скороченне. Бо людський дух привик би в своїх розважаннях, осудах і здогадах виключати сї сили, котрі вправді не рішають, але все таки починають рівноважити привілей власности і можуть на всякий випадок ще скріпити ся. Се скороченне усталило би раз на все класові відносини, які постійно змінюють ся. А дослідники суспільностей вибирали би замість динамічної статичну точку погляду. Воно відібрало би робітничій класі погляд на життя, історичний змісл, змісл до великої політичної акції, який мусить примінитися до змінного стану річей. В часі криз і переходових періодів буває відношення сил таке різнородне й таке непостійне, що не дасть ся абсолютно його звести до одної простої формули. Нехай хто спробує здефініювати суспільність з часів Карла Великого, Филипа Августа або Людвика XIV? Всякі впливи й всілякі сили, ленництво, церква, більше або менше фєвдальні громади, більше або менше сцентралізована монархія та міщанство мішають ся, поборюють себе і лучать ся з собою та в кожній хвилі сього хемічного процесу зміняють ся відносини; а завданням історика є пізнати релятивний зріст та упадок поодиноких сил і сконстатувати їх зміни та діланне сих змін на загальний вислід. А як хто хоче сї скомпліковані й змінчиві загальні прояви обняти іменем одної класи т. зн. абстрактним словом, то тоді блідне всяка дійсність; а найширші й найживійші періоди, хоч хвилясті лівії ровною ідуть в певнім означенім напрямі, представлять ся нашим очам наче одноманітна й сіра площа, на якій збаламучений ум крутить ся в розпуці довокола се-

бе. Дивити ся на державу як на мертву єдність, значить убивати всяку надію, виключати акцію. Ні, нинішня демократична держава не є одностайною, з одного дерева витесаною колодою; не є ніяким страшним і не зрозумілим ідолом, що постійно однаковим тягаром гнете всі покоління аж до сього часу, коли сї, в похвальних молитвах затоплені, підіймуть ся й одним ударом скинуть з себе тягар.

До характеристики держави треба конче втягнути ідею розвою; можна би сказати, що держава є висловом буржуазної демократії, в якій зростає сила пролетаріату. Робітнича кляса здобула загальне виборче право та відібрала буржуазії її політичний привілей; вона забезпечила дітям мінімум науки в школах, а поступ сих шкіл є постійним старанням і річю чести всіх культурних народів; робітничій клясї вдало ся визволити публичну науку від всякого догматичного примусу, що вчить резигнації; вона може без перепон, хоч і не зовсім без небезпеки організувати ся, а небезпека зменшаєть ся тим більше, чим більше користають робітники зі свого права; робітнича кляса може відмовити свої праці та робити чим раз більші страйки, в наслідок яких вона без сумніву терпить, але не тільки вона одна терпить, а загальний її вислід доведе певно до поліпшення її положення, до скріплення її сили та поваги; ся кляса ставить програму домагань, що ждуть на здійснення, накидає демократії поодинокі точки сєї програми та виступає енергично з думкою революційного перевороту а дальше робітнича кляса вдираєть ся, з огляду на склад модерних армій та з огляду на конечний їх розвій в напрямі народніх міліцій в саме серце буржуазної могутости і в кріпость держави — супроти того всего говорити, що ся кляса є нічим у боротьбі соціяльних сил, що не має ніякого впливу на структуру й диспозиції держави, то вона засуджена на се, щоби бути нічим аж до того дня, коли стане усім, се значить перечити наглядним фактом, здержувати великий розвиток річей та нищити все, що здобув пролетаріат; се значить, не зважаючи на головне революційне питання, для ідеологічного фанатизму працювати в інтересі контр-революції, значить обезсилювати сї щоденні зусилля, без яких є неможливе остаточне визволення; а що життєва сила народа відкидає від себе сей штучний і педантичний песимізм, то се значить ослабляти діланне народньої пролетарської акції, паралізуючи його суперечністю між словами, які говорять ся, й ділами, які робить ся; значить хоронити упривілейовану клясу перед почуттєм конечности й безповоротности, яким би переняла ся буржуазія, коли би пролетаріат користав з кожного свого здобутка, розуміючи його вартість як степенъ до більшої могутости. Пізна-

ти дійсно свою силу, значить її скріпити; а я думаю, що робітничій класі не достає тільки одного, щоби стати значною силою в державі, а саме зрозуміння, як багато вона може зробити пляною акцією серед демократії.

Пролетаріят не стоїть поза вітчизною. Коли комуністичний маніфест Маркса й Енгельса проголосив в 1847 р. славетні, часто повторювані та на всі боки перетовчені слова: „Робітники не мають ніякої вітчизни,“ то було се тільки пристрасною фразою, зовсім парадоксальною і зрештою нещасливою відповідю на напади патріотичної буржуазії, що закидувала комунізови тенденцію розбиття вітчизни. Зрештою сам Маркс поправив й обмежив значінне свої форми: „Тому, що пролетаріят мусить передовсім здобути собі політичну власть, стати національною класою й уконститувати ся як нація, то є сам ще національний, хоч не в буржуазійнім значінню.“ Се є неясне й зовсім непотрібне крутіство. Як міг би пролетаріят уконститувати ся як нація, колиб не було вже передтим націй, та колиб пролетаріят не мав з нею живих звязків? А як маніфест хоче просто сказати, що якась класа не має доти свої вітчизни, доки не здобуде повної політичної власти, то мусить проголосити, беручи під увагу часи давньої монархії — від скромних починів громад аж до французької революції — слова: „Буржуазія не має ніякої вітчизни.“ Се значить заступати глибокий революційний розвій, який сам Маркс тільки разів так сильно здефініював, рядом абстрактних і видуманих революцій. Се значить саркастично заперечити саму історію й те все, що дає оригінальність й силу діалектиці Маркса. Се значить посвятити думку на річ слова. А сю формулу можна зрозуміти тільки тоді, як зважить ся, що її написано в часі, коли робітнича класа в цілій Европі, в Англії, Франції й Німеччині була виключена від загального виборчого права, не мала ніякої політичної сили, а буржуазія виключила її з народньої спільности. Бо робітнича класа вже давно перед тим, поки здобула загальне виборче право, розвинула далекосяглу акцію в модернім світі. Вона перенесла дещо зі свого найглибшого єства й волі на великі надії, що рішили про хід розвою народів, і про основи національних уладжень. Англійський пролетаріят не був відділений від англійської історії та французький пролетаріят не був чужий для революційного життя Франції; і сам Маркс сказав у своїх перших працях, що німецький пролетаріят розвине вповні свої сили тільки тоді, як присвоїть собі революційну філософію великих німецьких мислителів, а німецька думка заховає силу й життє тільки серед руху соціалістичного пролетаріату. Отже він зазначив місце німецькому пролетаріатови в самім серци

вітчини. Чи була би в силі не обдумана тирада маніфесту перервати історичні й революційно-національні звязки поміж пролетаріатом і вітчиною? Маркс навіть предсказав в комуністичнім маніфесті німецьку революцію і то в короткім часі, та не якусь наднаціональну й абстрактну, обмежену випадково на Німеччину революцію, але по почині й формі уґрунтовану характером німецького народа. Се значить: німецькі пролетарі можуть брати успішну участь в революції, бо остають в історичнім звязку з вітчиною. В часі агітації Хартистів, около 1840 р. писав Енгельс, що Англія іде назустріч соціяльній революції. З сим нахилом, з яким визначають ся капіталізови певні межі, поза які не вільно йому поступити (сей нахил зробив правдиве спустошення серед деяких поклонників марксизму), Енгельс навіть доказав, що англійська буржуазія не може противити ся закону десятигодинного дня праці, якого домагали ся робітники. В 1847 р. думав Маркс, що Німеччина дасть знак до революційного руху в Європі. Він помиляв ся: Париж, Франція дала почин. Але в одній точці Маркс не помиляв ся: він заповів, що європейська революція не буде по своїй суті ніякою безпосередною комуністичною революцією; але демократично-буржуазна революція визволить насамперед модерну суспільність від останків абсолютизму й фєвдалізму, щоби відтак пролетаріат довів революцію до кінця.

По сій лінії пішла би очевидно революція 1848 р., як би її не зломала подібна контрреволюція. Але се в та ліній, по якій іде день за днем від шістьдесяти літ велика, часто спинювана в своїм розвоє революція, що демократизує народи та соціялізує демократії. Отже яке значінне могли мати для авторів маніфесту їх слова про пролетаріат і вітчину, коли після їх власного погляду виступ пролетаріату є консеквенцією виступу демократії, а сила національного почування та сила демократичного почуття є нерозривні в модерній Європі? Було найбільшою недорічністю голосити, що вітчина є байдужною справою для пролетаріату в сїм часі, коли народи всіх країв стреміли рівночасно до національної незалежности до політичної свободи, що є умовиною революції пролетаріату. Народи мусять передовсім творити єдність, щоби могли собою демократично правити; їх не сміють розбивати й поневолювати ніякі останки фєвдального пановання, ніяка брутальна сила найзника. Пощо проганяти тиранів, шляхту й клєрикалів, коли деспоти із зовні можуть знова здусити щойно пробуджену свободу? У Франції, Німеччині й Італії єднаєть ся від часу революції демократія з національністю. Від столїтя їх історія не має ніякого иншого напрямку. Все таки національність і демократія, хоч лучить їх ся сама вітчина, не розвивали ся

рівномірно. Однак все йшло разом. Ніяка навіть найбільш миролюбива демократія не могла ніколи вкорінити ся й укріпити ся, поки не поперла змагання до національної незалежності. Ніяка, навіть найліпше мілітарно зоружена нація не могла уконституувати ся або вратувати ся, коли не вівала до певної міри на поміч революційних сил. Деколи можна було обманити народи як пр. в Німеччині по 1815 р. а навіть по 1866. й 1870. р., не даючи їм за довершені національні діла ніякого еквіваленту у свободі та ніяких демократичних уладжень. Але їх не зовсім обманено. Бо все таки перемога нації була в часті перемогою демократії. Велика є різниця поміж реакційною бесідою Бісмарка в пруськім соймі й пануваннем загального виборчого права, яке мусів накинати Бісмарк Німеччині, щоби в сей спосіб зєдинити всі сили; хоч се загальне виборче право мало звязану й залежну волю, то все таки представляло демократичну й революційну силу, якої діланне розвивало ся поволі, але безупинно. Маркс знав дуже добре, що в довгім контр-революційнім періоді, який наступив по поразенню Франції, всі старання Метерніха звернуть ся проти незалежності й свободи народів і тому сказав: „Тепер є в Європі тільки одно питання: революція.“ Під сим розумів він нерозривно звязані національні й демократичні змагання. Бажав, щоби Франція була бурбонською, Італія поневоленою й розбитою, Німеччина без єдності й права, Польща без всякої надії на відродження, Угорщина без свободи й під контролею. В сей спосіб можна би повалити європейську реакцію, не видвигаючи націй і демократій, а противно поминаючи й виступаючи проти них; та як би пролетаріят почував ся у вітчизні чужинцем, як би брав поважно сарказми маніфесту, то став би дивацькою сектою німечних і шкідливих фантастів. Ніколи не дійшов-би до живої революційної сили, а в годині діла займав ся би всім тим, що є найбільше дитинне з „утопійного соціалізму“ перших днів. Маркс бачив наперед, що ані німецька ані європейська революція — що після нього мала слідувати по німецькій революції — не довершить ся без опору. Козаки нападуть так само на революційну й демократичну Німеччину, як на угорську й італійську революцію. Як могла би бути для німецьких пролетарів байдужною німецька вітчизна, коли вона стала-би від сього часу однозначною з революцією? Маркс ненавидів російський царизм, що був найдіяльнішою силою контрреволюції в європейській крізі з 1848 р. По подіях на Кримі звивав він англійський народ й англійське правительство, щоби завяли недвозначне й сміле становище проти Росії та надіяв ся, що поваленне московського кольоса буде ознакою демократичного відродження.

Чи байдужність пролетаріату супроти вітчизни не видала би Європу на поталу козакам? А коли пролетаріат заходу мав боронити незалежність демократичних народів і разом свою власну свободу ділання і свої вигляди на будучність, то видно з цього, що пролетарські інтереси були зв'язані з вітчизною, й показуєть ся наглядно, як абсурдними й небезпечними були слова: „Пролетарі не мають ніякої вітчизни.“ Але Маркс мав також сильне переконання, що цілість германського світа є конче потрібною для європейської культури і для дальшого розвитку соціалізму і з недовірем глядів на інтервенцію Наполеона III. в 1859. р. проти австрійського пановання в Італії. Як видно з його листів до Лясаля, він бояв ся, що Наполеон насамперед ослабить силу Німців над Падом, а відтак виступаючи позірно в обороні італійської незалежності, вдарить на Німеччину над Реном і возьме під свій протекторат. А що відповів йому Лясаль? Зовсім протилежно, є обовязком німецького народа заявити італійському народови свою симпатію, а німецька нація може оборонити ся проти Наполеона загальним, народним повстанням, коли-би він важив ся її знасилувати; щоби не допустити до загальної загибели, буде мусіло правительство поспирати демократію. З Лясаля говорила давня революційна традиція, що вяже незалежність націй зі свободою народів. З Маркса говорила глибока національна журба про загрожену бонапартистичною диктатурою свободу Європи і про зріст пролетаріату. З цього речення маніфесту не остало ніщо, як тільки примір сеї саркастичної пересади сеї полемічної іронії, що була хибою смілого духа, який помимо свого бистрого розрізнювання мучив ся не раз над неможливими до розв'язання суперечностями.

З хвилею зросту демократій і уконституовання націй звертаєть ся пристрасть пролетаріату на інші ціли. Повстають нові питання. Політична демократія мусить доповнити ся соціальною демократією. Самостійні вітчизни мусять переняти ся інтернаціональним духом та під охороною світового мира мусять зєдинені сили робітників всіх країв, забезпечити розвиток соціальної справедливости. Але демократія й нація остають зовсїгди головними умовинами дальшого й висшого розвитку. Сильне й богате поняттє вітчизни набирає нового, висшого й ширшого значіння. Позірна криза ідеї вітчизни є кризою зросту. Анатоль Франс помиляєть ся, коли у вступі до житєписи Жюльєн д'Арк уважав земельне посідання основою вітчизни, коли думає, що вітчизна має значінне й вартість тільки для тих, що мають землю. Історія вітчизни противить ся під кождим оглядом сеї дефініції. Високий патріотизм атенської демократії не осно-вував ся на посіданню землі, якого перевагу зломил тор-

говельні класи. Але з висоти Акрополю ніс ся успіх міста далеко на море. Рим упав тому, що опирав своє панованне тільки на безупинних здобутках все нових земель. Геніяльність К. Гракха лежить у пізнанню сього; коли поборював ненаситну, земельну аристократію, то не було його одинокою ціллю оснувати або відновити сильне плебейське селянство, демократію дрібних власників землі, забезпечити їй більший вплив в Італії і дати їй більші права до здобутого світа. Він звернув ся до лицарської класи (equites), до збогачених торгівлею й грошевими інтересами людей. Надіяв ся, що вони допоможуть народови повалити хапчивих й ненаситних патриційв та що будуть живим звязком, посередною класою, без якої хилила ся би до упадку національна, чисто аграрна область. Невдача його славного змагання, що є найфатальнішою подією в історії, бо з нею була звязана доля Риму й цілого світа, дала вільну руку феодалним силам, що загрожували римській культурі. Як би вдало ся Каєви відновити римський патріотизм, то завдячував би се не тільки відродженням селянським силам, але спільній акції земельної власности, торгівлі й капіталу. Було нещастем Риму, що його торговельна сила й промислова продукція — мало що не сказав я буржуазна продукція — не мала на стільки сили, щоби знести тягар завойовницької політики, що політична сила міських середних клас була за мала, щоби удержати єдність великої держави своєю значною й постійною торгівлею. Земельна власність не є абсолютно одинокою основою вітчизни; противно, можна сказати, що ідея вітчизни є найслабша там, де земельна власність представляє переважну та майже виключну силу, чи то тому, що єдність майже автономних домен і малих, майже незалежних посіlostей може удержати тільки страшно, азійське, козацьке панованне, що вбиває в душі сю гордість, без якої нема ніякої вітчизни, або тому, що слабій й непевній звязки феодалного обовязку заступають сильний звязок національної єдности. Ні, не сільська господарка зі своєю обмеженою вимінною торгівлею витворила єдність Галії, основу першої французької єдности. Пан Відаль де Лабляш виказав у своїй дійсно подиву гідній книжці про географію Франції, що Галія, поки витворила велику торгівлю, складала ся з малих країв, з дуже малих округів, що займали досить простору, щоби своєю продукцією покрити потреби своїх мешканців: трохи рівнини і по змозі трохи гір, кілька пасовищ, лісів і орних ланів та в деяких сторонах кілька винниць. Кождий з сих країв творив замкнену в собі економічну цілість. Зносини сусідів обмежали ся до незначної й випадкової виміни і до сусідських сварок, а такий стан удержав ся би незнати як довго, якби не виступили єдна-

ючі сили, передовсім торгова, що получила Марсель з Корнвалем, перевозила металі з півночі й продукти середземноморських країв, що доставляли північним племенам Галії й Германії товари з Нарбонни й середземноморського побережжя. Таким чином торговельна система, ціла торговельна сіть приготували єднання Галії.

Память про централістичну державу Меровінгів, а передовсім про панованне Каролінгів та могуча тінь Карла Великого удержують ся в розпадаючій ся феодальнім середновічнім світі і пригадують ідею єдності. Та чим більше упадала ся могучість, що в короткім часі зорганізувала тільки сил, тим більший жаль наповняв душі за давними світлимими часами. Ся туга за єдністю, се мелянхолійне бажання упорядкованої й широкої суспільности ставили до певної міри опір розкладовим силам земельної власности, якої найвисшою формулою був федалізм. Також велика єдність християнської релігії й церковної організації модифікувала діланне сього розкладового процесу. Коротко кажучи: з руїн феодального пановання піднімали ся дві високі ідеї: *patria et christianitas*, вітчизна і християнство. Але пануюча сила земельної власности розбивала соціяльну систему. Вітчизна в найширшім сього слова значінню є для великих власників землі далеко меншою конечністю, ніж для промислових продуцентів й купців. Велика середновічна домена з сильним замком на горі і зі своїми вазаліями хоронить майже сама себе. Вона може припасти черед подружжя або союз далеко живучому леннову панови, що може хоронити її тільки з далека. Непостійні й змінчиві звязки лучать її зі світом, та вона може по черзі або й рівночасно з установленням ріжних панів належати до ріжних вітчизн. Ся скомпікована, непостійна й неозначена гієрархія не має нічого подібного до пориваючої й переконуючої сили держави. Противно, з хвилию, коли промисловий продуцент стає незалежний від лицарського замку, коли продукує для ринку, потребує для своєї торгівлі, для своїх подорожей і для посилок своїх товарів більшої й певнішої охорони та почувает в собі безпосереднійшу солідарність з більшою групою доброї або лихої управи великої цілости. Та саме тому, що він є менше звязаний з землею, держить ся сильнійше вітчизни. Бідні селяни радо витали розвиток королівської власти, що хоронила їх від грабежі й насильства, від погубних наслідків приватних воєн між поодинокими панами, між одним лицарським маєтком і другим. Порозумінне поміж королівством й міськими комунами не було ніколи таке свободне й систематичне, як се часто говорить ся. Та все таки поява комун помогла монархії оборонити ся перед феодальнім хаосом і витворити наглядну і свідому фран-

цуську єдність. Союз промислових і торговельних міст Ганза удержав в найгірших часах розкладу послідні останки ідеї німецької єдности. А з сього, що під Бувен поміч зоружених міщан дала змогу Филипови Августови виратувати на сході й заході загрожену французьку автономію, виходить ясно, що фєвдальне право й фєвдальний обовязок перестали бути одиноким звязком поміж людьми та що серед чим раз амбітнійших ремієників зродила ся думка національної єдности. І не земля, не земельна власність, але свободна й широка діяльність дала початок ідеї вітчизни. Навіть славний, викликаний Іванною з Арк національний рух не був ніяким рухом земельного посідання. Селянські рухи були роялістичними повстаннями; вони не представляють одушевлених змагань до єдности. Іванна з Арк сповняє свою місію й жертвує себе для добра вітчизни у Франції, де земля вже не була одинокою життєвою силою; міські громади відгравали вже велику ролю. Людвік Святий санкціонував й оголосив ремієничі статuti та цехове право, париські революції з часів пановання Карла V й Карла VI видвинули як нові сили на перше місце торговельне міщанство й ремієництво, а сї, що гляділи найдалше в будучність, хотіли зреформувати Королівство й мріяли про союз міщанства з селянством проти беззаконности й сваволі; в сій модерній Франції, де незадовго мав панувати „король міщанства“ — син бідного володаря, котрого хотіла ратувати Іванна з Арк — в сїм ріжноманітнім, перетворенім краю, що зворушав ся ніжними літературними болями Charles d'Orleans, в сій єуспільности, що була всім иншим, а тільки не сільською, — появилася Іванна з Арк. Вона була сільська дівчина, що бачила докола себе терпіння й біду мужиків; а ся ціла нужда була для неї живим приміром висшого й більшого терпіння, яке зносили ограблене королівство й загрожена нація. В її душі й думанню не відграє ролю ніяка місцевість, ніяка земельна власність; вона глядить далеко поза поля Льотарингії, її мужицьке серце є більше від цілого мужицтва. Воно бється для далеких добрих мієт, які облягає найздиєк. Жити на полі не значить ще обмежити ся виключно до питань рімі. Серед гамору й руху мієт булиби мрії Іванни менше свободні, менше смілі й широкі. Самота стерегла сміливости думок; та вона переживала велику спільність вітчизни далеко сильнійше, бо її уява могла зовсім спокійно наповняти тихий овид терпінням і надією та буняти ген далеко. В ній не було ворохобничого мужицького духа; вона хотіла визволити цілу велику Францію, щоби віддати її відтак на службу Божови, християнству й справедливости. Ся ціль видається їй такою високою й богоугодною, що вона опієся, щоби до

неї діяти, має відвагу виступити проти церкви й покликати ся на обявленне, що є висше від всякого иншого обявлення. На жаданне теологів, щоби виправдала свої чуда й своєю місією святими книгами, відповідає: „В книзі Бога є написано більше, ніж у ваших книгах.“ Чудове слово, що в деякій мірі не годить ся з мужицькою душею, якої віра основується на переказі. Яке се все далеке від глухого й вузького патріотизму земельних власників! Іванна, підіймаючи очи до сіяючих й погідних небесних висот, чує божеські голоси в своїм серці.

Так само і в ще наглядніший спосіб виходить пристрасно-революційний патріотизм поза межі земельного посідання. Малі посідачі землі, мужики, почували тим сильнішу звязь з вітчизною, тим завятіше її боронили, коли побачили, що заграничні деспоти хочуть знов накинати їм фєвдальну залежність й десятину для духовенства, від чого визволила їх вітчизна. Без сумніву скріпила ся революція через се, що використувала всякий поступ в демократичнім напрямі, щоби розширити права мужиків та зовсім визволити землю. Вправді також і вона уважала поділ земельної власности запорукою свободи й обіцяла своїми законами всім, що будуть боронити вітчизни, кусник землі. Але остаточно про революційний рух рішала не кляса земельних власників, а передусім міщанство, що набирало чимраз більшого значіння. На кількох сторінках, що належать до найліпших й найспільніших примінень „історичного матеріалізму“, виказав Вотнаве, що зростаючий напір рухомої власности й промислових впливів на земельне посідання викликав велику європейську революцію, якої вершком була Французька революція. Було би дитинством думати, що пролетарі, робітники передмість й темних улиць центра Парижа проливали з одушевленнем кров у революції за сей кусник землі, який віддано би колись ветеранам, або в надії на якусь участь в якійнебудь формі власности: вони бороли ся за будучність не жадаючи ніякого — так скаватиб — формального контракту. Вони знали дуже добре, що їх акція принесе колись соціяльні успіхи і вже через се находили вдоволення. Революція дала їм з гори щось далеко краще від правної претенсії на посідання. Вона дала їм свідомість їх гідности й сили та свідомість необмежених можливих успіхів чесної й гордої праці в правдивій демократії.

Отже основою вітчизни не є виключно економічні категорії; вітчизна не обмежаєть ся на вузький круг посідання одної кляси. Вона має далеко живіші основи і доходить до далеко ідеальніших висот. Вона сягає своїм корінням до найглибшої глибини людського життя і — як що можна так сказати — вкорінюєть ся в фізіологію чоловіка. Чоловік

від давна є спосібний до далеко більше скомплікованих звязків, як звязки уродження й крові, на яких ґрунтується родина. Але життєві умовини на сій землі не дали спомоги до тепер витворити всеобіймаючу суспільність. Земля має за богато прѣсторю, щоби чоловік міг його взяти в посідання, і вона накиннула людскости закон поділу. Людство могло витворити зпочатку тільки численні відокремлені групи, що відносили ся до себе з недовірем, а часто й ворожо. Вітчизни, тісно обмежені групи були початком більших груп, які бачимо на дорозі розвитку. В кожній з сих груп розвивало ся публичне життє, що було запорукою життя загалу й кожного поодинокого чоловіка; свідомість спільности творила ся через зєдиненнє й скріпленнє свідомости одиниць. Навіть визискуваним й поневоленим краще живеть ся в людській громаді, як поза нею; там мали вони принайменше якесь означене місце, кілька годин спокійного сну, хочби навіть в найдальшій куті палати; тут чекала їх абсолютна ворожнеча й безумовна непевність. Тому для невільника й жоретоке огнище, якому він служив, було нераз родинним теплом й радістю, бо поза сим огнищем бачив він тільки темні мраки. Гомер каже, що невільник має тільки половину своєї душі; але він може втратити і сю половину, коли відітнеть ся від соціального світа, що дає йому захист і лучить його з иншими єствами звязками взаємної прихильности. Серед тої самої групи, що має спільні уладження і веде спільну акцію проти сусідних груп, істнує для поодиноких людей, а навіть для ворожих класів і каст один неподільний спільний скарб вражіннь, спостережень, споминів і почувань. Одиниця майже не відчуває того, як сильно впливає на неї соціальне життє, в як різнородних формах і якими дорогами ділає воно на неї. Вухами, очами, звичаями загалу, спільністю мови, праці й спочинку, способом думання й пристраєтями, що є спільні для всіх членів групи, й які були витворені різнородними впливами природи, історії, клімату, релігії, штуки й воєн. Навіть коле сторонники двох ворожих класів того самого краю хотять з себе глузувати й сварити ся, то мусять виказати свої спільні діли. А се, що єство загалу містить ся в кождім поодинокім чоловіці, збогачує в дивний спосіб індивідуальну свідомість. Розширеннє індивідуальної душі душею всіх доводить нераз до поверховних і дитинних виступів. Товпа розвеселяєть ся тільки через своє хвильованє і через змінну ріжноманітність, що бавить душу.

В театрі, в часі урочистостей, при всяких висловах цікавости, радости та болю вражіння одиниці змінюють ся, збільшають ся й поширюють ся вражіннями всіх. Се є містерія, чудо індивідуальної душі, що є незглубима та зовсім

отверта. Ціла історична група, до якої вона належить і з якою солідаризуєть ся, ділає на неї безпереривно і порушає нею часто без її відома. Тільки у великих кризах, коли велика подія потрясе цілу людську групу до найглибшої глибини, стаєть ся солідарність свідомо себе. Але страшні кризи масової пристрасти були би неможливі, як би на дні кожної свідомости не витворював ся неспостережено з дня на день скарб спільних вражіннь. Коли Атенці по виставі „Перзів“ Лйсхіля, захоплені й одушевлені великою драмою, в божеськім божевілю вовничої любови до вітчизни вдаряли що сили щитами й ратищами об стіни святинї Атени, то не була се величава імпрОВізація душ, хоч як велика була творча сила мистця. Атенці по дорозі до театру вели легкі розмови, але заразом несли в собі всі нагромаджені сили вітчизни. Вони виявляли ся несподівано, але походили з добре відомих і глибоких жерел. Навів стихійні та через се величезні й страшні сили! Вони проявляють ся в дивний спосіб, бо проймають людське єство непомітним, щоденним діланнєм; змішують ся — так сказатиб — з органічними життєвими привичками, з способом говорення, думання, ходження й сміху, з безчисленними гарними й прикрими споминами, які в границях обмеженої та заразом широкої групи сплітають життє одиниці з життєм усіх. Тому можуть в певних хвилях підйому влити в душі почування болю й радости, які перевишають все те, що могла би собі витворити ізольована свідомість. І так маємо сю школу людського співжиття й великого людського відчужання не в абстракції людекости, що жила довго тільки в стані мрій і непевного приготування, але в предметовій і історичній дійсности людського співжиття, що є вправді життєм повним і широким, але все таки досить означеним, конкретним і доступним до схоплення, щоби було природною основою високого полету духа. Так, могучі й добрі сили, але також дуже небезпечні й помотані. Дальше дуже часто творить ся асоціяція ідей поміж вітчизною і сими соціальними формами, серед яких вона довший час розвивала ся. Бачимо в історії, що нераз олігархії, монархії та всякого рода політичні й соціальні привілеї думали або удавали, що думають, що інтерес вітчизни покриваєть ся з їх інтересом. Навіть в хвилі, коли французька монархія й аристократія зрадили націю і звернули ся до заграниці, були переконані, що вони репрезентують вітину і що без них вітчизна мусить розпасти ся і перемінити ся в хаос. Стихійні сили призначєння, традиції й примітивної солідарности, що причиняють ся до витворення вітчизни і є може її фізіологічним корінєм, стають часто в сей спосіб силами опору й реакції. І треба великих зусиль революціонерів, поступовців і сторонників

нового правного ладу, щоби стару вітчизну перетворити на нову висшу. Не ходить о новий поділ і упорядкування атомів, що держать ся разом слабою силою притягання, але ходить о далеко глибшу й тяжшу кризу: о перетворенне організму.

А відтак сі вітчизни, сі великі історичні групи у їх взаїмних зносинах не так легко здісціпнувати, руководячи ся розумом, та не так легко ними правити, придержуючись справедливости. Між вітчизною й вітчизною, між народом й народом, між державою й державою не було від віків ніякого позитивного права, що давало би певні й успішні гваранції. Право сили й природний стан обовязували до тепер у міжнародніх відносинах. Цитуєть ся хібно слова Гоббса: „Homo homini lupus.“ Сих слів не примінив Гоббс до відносин поодиноких людей в цивілізованій суспільности. Навпаки, він констатує, що в кожній суспільности є установлені взаїмні гваранції, бо горожани почувають спільне всім бажанне залишити безпереривну війну всіх проти всіх. Але у міжнародніх відносинах констатував Гоббс сі останки дикости, се панованне природного стану; в інтернаціональнім життю остав ся чоловік для чоловіка вовком.

Висаючи в себе поодинокі еґоїзми і творячи з них один великий колективний еґоїзм, надає нераз вітчизна найбрутальнішим бажанням вид благородности. Люди можуть мати ілюзію, що служать справедливій справі, а в дійсно-сти жертвують себе несправедливим інтересам власти, до якої належать, але яка є далеко сильніша від них. Звідси береть ся сліпа амбіція й brutальні максіми. Тому і великі уми годять ся на погану формулу: Чи слушно чи не-слушно, але ходить о мій край. Зі зростаючим поступом людей та з їх освідомленнем показуєть ся чимраз більша конечність вирвати вітчизну з рук кляс і каст, щоби гегемонія праці зробила її дійсно власністю всіх. Стає конечністю усунути з інтернаціонального життя природний стан та піддати інтернаціональні відносини під установлені за згодою всіх цивілізованих народів правні норми. Але се національне й інтернаціональне перетворенне вітчизни стане тільки тоді можливим, як всі переняті новою ідеєю вітчизни люди будуть ділати по думці сеї ідеї в своїй вітчизні та будуть впливати на свою вітчизну. Задя своїх ідей і спільної енергічної акції напирायуть з гори всі пролетарі, всі люди соціальної справедливости й інтернаціонального мира до вітчизни рівного людства, до вітчизни виволеної праці й помирених націй. Але вони не будуть ніяких плянів на піску. Свій високий ідеал можуть вони здіснити тільки в автономії нації по обусловленим історією кожного краю правилам політики й боротьби та з сими елементами,

які їм дасть кожда національна субстанція. Коли говорить ся, що соціяльна й інтернаціональна революція опрокидує вітчину, то що хочеть ся сим сказати? Чи голосить ся, що суспільність може перетворити тільки якась зовнішня сила? Се булоби запереченням цілої соціялістичної думки, яка стоить на сїм, що нова суспільність може повстати тільки тоді, коли є вже приготовані її елементи в теперішній суспільности. І тому революційна, інтернаціональна загальна акція буде мати необхідно національну ціху. В кождім краю з окрема буде мусїла побороти спеціальні труднощі, а щоби їх перемогти, буде мусїла в кождім краю ужити спеціальних средств: питомих сил національної історії, національного духа. Вже минув той час, коли утопісти уважали комунїзм штучним цвітом, що може розцвести ся в яким небудь кліматі після впадоби провідника секти. Нема вже ніякої Ікарії. Соціялізм не відстає від життя, не відстає від нації; він сам послугуєть ся вітчиною, щоби її перетворити й збільшити. Абстрактний інтернаціоналізм, що не зважав би на всякі умовини боротьби, акції й розвитку кождої поодинокі історичної групи, був би ще більше штучною й старомодною Ікарією, ніж давна.

Є тільки три способи поминути відчину й закон вітчизни. Насамперед треба би розбити кожду історичну групу на дрібні групи, що не мали би ніяких взаїмних звязків, споминів і змагань до зєднання. Се було би дитинною й неможливою реакцією, про яку зрештою ніякий революціонер не думав; бо навіть і сї, що хочуть заступити централізовану державу союзом громад або заводовими групами, перетворюють вітчину, але її не усувають. Прудон був завзятым Французом і то до такої міри, що хотїв спинити твореннє сусїдних націй. Відтак можна би перевести зєднєннє людства, піддаючи всі вітчизни під панованнє одної. Се був би незвичайний Цезаризм, страшний деспотичний імперіялізм, який не може й приснити ся модерному чоловікови. Тому можна зреалізувати зєднєннє людства тільки у формі автономних націй, що осуджують всяке насильство та піддають ся загальним правовим нормам. Але тоді не зносить ся вітчизни, а тільки їх убогагородняєть ся. Вони підіймуть ся до висоти людства та при сїм не втратять своєї незалежности, свободи й питоменности. Коли недавно на конгресі в Тулюзі кричав один революціонер — синдикаліст „Геть з вітчизнами, хай живе загальна вітчизна“, то не бажає він, щоби вітчизна щезла й розплила ся в безмежнім морю пересїчности, в яким вдачі й уми тратять свою форму й краску; не жадає, щоби найбрутальніша вітчизна здусила й поневолила всі інші вітчизни та щоби один кольосальний мілітаризм зєдинив людство. Коли кри-

чить „Геть з вітчизнами“, то кличе: Геть з егоїзмом і антагонізмом вітчизн! Геть з шовіністичними пересудами й зі сліпою ненавистю! Геть з братовбивчою війною! Геть з вітчизнами гнету й розбиття! Кличе з повної груди за загальною вітчизною вільних робітників, незалежних і помірених націй.

Не можна сказати, що насильством утворені й уформовані вітчизни не мають права бути органами нового людства, якого основами є право й ідея, що вони не можуть бути елементами вишого ладу, живими угольними каменями нового міста, яке буде дух і свідомо воля людей. Та хочби вони були до тепер тільки оруддєм насильства, хочби ми не зважали на наклад волі, думки розуму, права, вільного й благородного пожертвування, яких висловом є вітчизна — то все таки поступ людства мусить довершити ся в сих великих історичних групах. Дух може мати перше місце у світі, але він підняв ся ділати в природі, по законам природи. Його сила й перемога не лежить у сїм, щоби відтрити природу, але щоби піднести її до себе, щоби її поступово перетворити. Також чоловік є твором великого розвитку природи. Він є спадкоємцем численних брутальних сил, він має в собі багато звірячих інстинктів. Чи має тому виректи ся сам себе? Де найшов би він точку опору, з якої міг би підняти ся вище? Та що буде нагородою його перемоги, як розум буде панувати тільки над мертвою душею і над погаслою змісловістю? Така аскеза є неможлива навіть для християнина. Найчистіші містичні мрії черпають дещо з горячи крови і з убагородненої вічної сили бажань, що є спадщиною віків. Чоловік, що спроміг ся на моральне життя і на панування над собою, здавлює вибухи сліпого гніву, які легко могли би перейти у несправедливе насильство, але не здушує в серці й жилах жару життя, принцип сього благородного гніву, що надає глибокої органічної сили револьтам почуття справедливости й обидженої совісти. Чоловік, що кермуєть ся розумом, вміє — як сього треба — посвятити для обовязку життя і підпорядкувати ідеї навіть інстинкт самозбереження, найзагальніший і найсильніший з усіх інстинктів, що неначе вводить у змісловість органічних єсть новий ще глибший і загальніший природний закон. Але хоч він добровільно жертвує життям, то все таки не перестає його любити. Він не має життєвого переситу, сього *taedium vitae*, що є прокломом сих епох, в яких змісловість і розум розходять ся, в яких одні потапають в розкошах без розбору й радости, а другі чіпають ся морального фанатизму стоїків, абстрактного й сухого, позбавленого соків природи і ґрунту обовязку. Арістотель і Август Конт виказали знаменито, що у гієрархії життя

ниже є передумовою висшого. Висше опираєть ся на низшим, але не нищить його, а тільки перетворює його і приспособлює до себе. В людським осібнику змисловість не нищить вегетативних функцій, а тільки нормує їх після неясно відчуваної потреби, по вказівкам почувань вдоволення й невдоволення. Розум не нищить змисловости, а тільки упорядковує її та убагороднює, уживаючи сил бажання й пристрасти, що є несвідомими силами, до висших цілей науки й справедливости. І так ціла природа з дому до гори вяжеть ся з підйомом духа; темні сили піднімають ся до світла і перетворюють ся, не пропадаючи. Так само піднесуть ся нації до людскости, а не розпадуть ся. Велика колективна сила, велика колективна пристрасть зорганізованих народів не виладуєть ся у вибухах бутної зарозумілости, а навпаки піддаєть ся найвисшому законowi ладу людства і перейметь ся наскрізь ідеєю праці, справедливости й мира. Але не втратять нічого зі своїх чеснот.

Вже тепер є радістю, гордістю й жерелом сили для борців інтернаціонального соціалізму апелювати, вказуючи на новий лад, до всего найблагороднішого, що мають вітчизни в своїй традиції, історії й питоменности. Ми звиваємо й кличемо на поміч всі діла відваги й великодушности, що вказують рівень, на який може піднести ся людська природа, всі зусилля винаходів, всі смілі уми, весь поступ свободи, демократії й світла, що приготавливають висшу цивілізацію і заохочують народ брати в ній участь. Ми кажемо людям: Чому мав би спинити ся рух? Чому не мають сі, що до тепер жили в залежности й темноті, піднести ся до свободи й світла? Чи в царстві соціального поділу праці не найде охорони всяка діяльна сила, не процвіте всяка інтелігенція і кожда совість? Ми звиваємо на свідка саму вітчизну з її тяглістю й єдністю. Єдність скріпить ся, як в кожній вітчизні соціальна гармонія заступить клясову ненависть, як колективна власність стане основою народньої свідомости. Тяглість стане глибшою, коли всі зусилля минувшини доведуть до загального визволення, коли всі зародки свободи й справедливости розвинуть ся в чудовій весні людства, коли здійсненне справедливости відкриє усім живого духа рідної історії, як вкінці найбільші і найвисші твори генія стануть зі зростом культури одиниці й суспільности гордістю й радістю всіх. Таким чином стане вітчизна живим зеркалом, в яким зможе пізнати себе кожда свідомість. А пролетарі, що довгий час мали уділ у вітчизні тільки в часті і несвідомо, будуть мати її в цілости в повнім блеску. Вітчизна буде належати до них вповні, навіть з своєю минувістю; бо наслідком великих діл пролетарів ціла праця віків доведе до сього, що вони вибють ся на

верх в царстві справедливості. Вже нині не стоять вони поза вітчизною, бо можуть бороти ся у вітчизні, щоби перетворити її після вищої ідеї. Вони стоять на своїм ґрунті, бо впливають на вітчизну, бо інтернаціональний соціалістичний рух хоронить незалежність націй як націй, бо демократія, форма істновання модерних націй, сприяє змаганням робітників, бо пролетарі можуть тільки тоді побороти, коли присвоять собі в кождім краю найвисші душевні й духові прикмети і правдиву есенцію національного характеру, бо нове людство може бути тільки тоді богате й повне життя, коли відрубність кожного народа задержить ся в загальній гармонії та коли всі вітчизни будуть дріжачими струнами вселюдської лїри. В такий чудовий спосіб перейшли вітчизни від природи до духа, від насильства до справедливості, від сварки до приязни, від війни до згоди та в сім русі містить ся заравом ціла органічна сила інстинкту й ціла могучість ідеї. Та пролетарська кляса має у вітчизні більше значіння ніж всяка инша кляса, бо вона ділає в напрямі зростаючого руху вітчизни. Коли вона проклинає або їй здаєть ся, що проклинає вітчизну, то вона клене тільки всю сю нужду, що безчестить вітчизну, проклинає несправедливість, що її розбиває, ненависть, що її задурює, брехню, що її визискує, а сей позірний проклин є тільки криком за новою вітчизною, що може розвинути ся тільки через автономію націй, розцвіт демократій і ужитте цілої сили кожного поодинокого національного духа для нових проблем, отже дорогою розтягнення ідеї вітчизни на ціле людство.

Се є причиною, чому інтернаціональне робітництво на всіх своїх конгресах пригадує завсїгда пролетарям всіх країв подвійний і неподільний обовязок удержати всякими можливими способами мир і берегти незалежність всіх націй. Так, берегти мир всякими способами боротьби пролетаріату, навіть революцією. Кілько умисних і неумисних непорозумінь, кілько похибок і клевет накопичили противники соціалїзму проти сеї точки програми! Вони забувають дійсно або умисно, що і в демократичних краях можна викликати війну без згоди народа, без його відома й проти його волі. Забувають, що серед сеї таємничости, якою окружають ся все ще дипломати, загранична політика викрадаєть ся дуже часто з під контролі націй, що необережність, пустота, дурна провокація або злочинна хапчивість кількох фінансових ґруп може викликати нечаяні конфлікти, що все ще залежить від малої кліки, від одного тупого й пустого чоловіка се, чи нація не рушить ся, чи станеть ся невідкличне, та що війна й мир остають все ще поза законами демократії. У внутрішнім розвитку маємо також

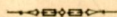
несподіванки, атентати, але їх наслідки можна побороти й обмежити. Але коли дурні або злочинці розпалили війну, то як може нарід загасити або зьлокалізувати пожежу? Скомпліковані особисті комбінації пана Ганото завели Францію над беріг війни з Англією. Величезні особисті комбінації пана Делькассе завели Францію над беріг війни з Німеччиною. Неясні конфлікти клік в німецьким правительстві відбивали ся на цілій європейській політиці та в міру сього, чи побіджала група Гольштайн чи група Ейленбург'а, підносили ся або упадали шанси війни. За темними кулісами фінансистів відгравав ся в своїм часі мароканський конфлікт. Спір поміж німецькими й французькими фінансистами загрожував мирови Європи, а остаточна згода сих в початку ворожих, а відтак для ліпшого визиску Марока злучених груп довела до порозуміння, якого загальні наслідки є знамениті, але його жерела так само погані, як погані були причини конфлікту. Які зособи мають народи супроти сих комбінацій і такої роботи, супроти сензаційної брехні преси, що дає підкупити ся ся брудному капіталови та в фінансового вираховання або в бутного божевілья сїє паніку й ненависть та цинічно граєть ся долею мільонів людей? Народи мають тільки одні спосію оборони, пролетаріят має тільки одні вихід: заявити, що не „помашерує“ разом з сими авантюристами, що піде проти сих злочинців, що, як зможе, то знищить сили війни, що повстане, щоби вирвати вітчизну з рук гробарів вітчизни. Правда, се є страшна гіпотеза, якої трудности й небезпеки пролетаріят добре бачить. Належало би без сумніву осудити, якби пролетаріят пустив ся з легким серцем на таку дорогу, якби се було забавкою романтичної уяви. Але пролетаріят знає добре, що се було би тільки останнім способом. Він знає добре, що тільки тоді буде мати право ужити сих трагічних способів і тільки тоді може числити на успіх, коли передтим використав всі способи, щоби недопустити до війни, які дає йому надто неповна демокраія. Пролетаріят може слідити безупинно за подіями, щоби відразу здусити зародок війни, поки ще він міг би розвинути ся до небезпечних розмірів. Може висилати до всіх політичних зібрань все зростаючу меншість, яка би викривала інтриги, розяснювала непорозуміння та зивала хапчиву й авантюричну дипломатію безупинно до розваги, помірковання й мира. Може при помочи делегатів і перенятих її духом юристів приготувати й начеркнути кодексе інтернаціонального права, що мав би недопустити до страшного соперництва і до насильних підризмств капіталістичного імперіалізму; пролетаріят міг би взяти в охорону всі раси прсти сих, що коштом незалежности, привілеїв, монополів хотять

загарбати для себе виключні монополії. Міг би розвинути далі початки інтернаціонального роз'ємного суду; міг би виступити проти безличних насмішок з мирового трибуналу в Газі, старати ся скріпити його становище і зажадати розширення круга його діланья і віддати під його юрисдикцію усі спірні справи. Міг би пізнати велику вагу сих питань, які розбирав сей трибунал, питань, що, як приміром питання права на добичу, могли би усунути конкуренцію англійського й німецького мореплавства і небезпечне соперництво морських зоружень. Пролетарські організації всіх країв, з'єдинені на інтернаціональних конгресах, можуть з чимраз більшою силою заявляти своє бажання мира, а їх чимраз наглядніша й сильніша солідарність може бути кріпкою греблею проти струї воєнного божевілья. Коли соціалісти й робітники всіх країв у парламентах, у фахових організаціях, в товариствах і всякого рода робітничих союзах, яких с'ть розширюєть ся постійно на цілм світі, візьмуть ся енергічно й систематично за се діло, коли уживуть всі сили розуму, розваги, пропаганди й організації, щоби охоронити нації перед страшною подвійною пробою війни і безумовної на неї відповіді революції; а коли мимо сього авантурничі й жадні крові правительства не змінять ся, а правлячі круги викличуть бурю, щоби соціальну проблему звернути на иншу дорогу або щоби ратувати захитані монархії та хоронити привілеї буржуазії або вкінці ізза злочинної жажди гроша й зиску, коли в послідній годині перед довершеннєм злочину відкинуть останній апель інтернаціонального пролетаріату, щоби полагодити справу перед роз'ємним судом, то тоді, так тоді буде правом і обовязком робітничої класи, буде її правом і обовязком підняти спільну й плянову акцію в загрожених страшною катастрофою краях, в розпуці звернути ся до революційної сили, повалити божевільні й розбійничі правительства та для охорони вітчизни й оборони чести людства підняти повстанне з кличем мира, з кличем справедливости.

Тому, що я те все повторив у моім коментарі до конгресу в Штуттґарті, накинули ся на мене з лайками і обжалували о зраду вітчизни. Хоч конгрес в Копенгазі був одним кроком наперед в інтернаціональній революційній боротьбі проти війни, хоч він поставив на дневний порядок у всіх краях студії над способами, якими могла би недопустити до війни спільна акція пролетаріату, то мимо сього сей конгрес не викликав тільки лайок і клевет, як конгрес в Штуттґарті. Поволи освоюєть ся європейська демократія з величю інтернаціональної думки. Вже ніхто не має відваги сказати нам, французьким соціалістам, або що найбільше говорить дуже тихо, що ми хочемо розбити охорону своєї

власної вітчизни або що ми є союзниками заграниці та даємо дурити ся сим чужим соціалістам, що під фалшивою покришкою інтернаціоналізму укривають бажання гегемонії своєї нації і свій зарозумілий повинізм та зуміють використати революційну анархію у Франції для своєї пікельгавбуватої вітчизни. Ні, ніхто не важить ся говорити що найменше в таким тоні сих дурних клевет, бо цілу Європу захопила агітація. Демократії рухають ся. Народи заявляють, що мають доволі тяжкого пановання зоруженого мира. Всюди хочуть взяти в свої руки провід в інтернаціональних справах і навіть в краях, де авторітет є найсильніший, громадають ся народні сили і підносять ся в гору так, що не можна сказати, щоб революційні наслідки війни обмежали ся би виключно на латинські краї. Нема ні одного суверена, ні одної касті або класи, що могла би в яким небудь краю Європи безпечно грати ся огнем війни. А се є не односторонній, се є інтернаціональний рух, се є революційний рух, який інтернаціонал хоче протиставити нападаючим державам. Що за баламуцтво накидати ся на нього й його оклеветувати! Навіть люди, що робили йому найзавзятіші закиди, розуміють вже тепер, що інтернаціональний соціалізм, виступаючи з поважною й основною погрозою робітничого повстання проти воєнної політики, хоронить демократичну цивілізацію перед несподіванками й потрясеннями. Передусім війна унеможливила би правильний соціальний розвиток. А перехід з буржуазної успішности до соціалістичного суспільного ладу може довершити ся дорогою забезпечення демократії і мира, повного шановання міжнародного права і інтернаціонального безпеченства етапами, поступенно, без насилля і проливу крови, без гайновання економічних сил. Люди, які в своїм бажанню мира ідуть так далеко, що навіть на всякі воєнні забаганки хотять відповідати революційним рухом, є далекозорними прихильниками людського розвитку, упорядкованого, сильного, розумного соціального поступу. Пролетарі знають, що подвійне завдання, а саме поборювати революційними способами війни і боронити серед бурі й заверухи незалежність вітчизни, є тяжке і zarazом величаве. Класа, що бере на себе сю славу й незвичайно тяжку відповідальність, зобов'язуєть ся до великих виховуючих й організаторських зусиль, до зручності й героїства. Вона не є така наївна, щоби хотіла бурливі події обняти з гори в одну гарно заокруглену формулу. Не може вистати одна абстрактна формула, щоби вести людей в сих замотаних і страшних часах. Вирвати вітчизну з рук людей, що заарендували вітчизну, з рук каст мілітаризму і розбійничих банд фінансістів, дати всім націям змогу необмеженого розвитку в демократичнім наприя-

мі, се не значить служити тільки інтернаціоналові й інтер-національному пролетаріатові, які зєдинять нове людство, але значить служити самій вітчизні. Інтернаціонал і вітчизна є від тепер звязані з собою. В інтернаціоналі має незалежність нації свою найвишу запоруку; а противно інтернаціонал має в незалежних націях свої найсильніші і най-благородніші органи. Можна би сказати: трохи інтернаціоналізму віддаляє від вітчизни, багато інтернаціоналізму веде назад до вітчизни. Трохи патріотизму віддаляє від інтернаціоналу, багато патріотизму зближає до інтернаціоналу. Тому для соціалістичних пролетарів з інтернаціональними переконаннями нема ніякої суперечности, коли вони беруть участь в народній організації для оборони народа. Противно, чим тяжша і небезпечніша до розв'язання є проблема, тим більша заходить потреба, щоби вони збільшили свій авторитет своїм впливом і робили таку роботу, яка лежить в їх силі. А також треба держати сильно в руках армію, щоби в хвилі кризи могли її краще використати для високих цілей пролетаріату, для збереження інтернаціонального мира і національної незалежности. Їх активна участь в діяльності відродженої армії є отже законом зросту пролетаріату й соціалістичного руху. Може пролетарі не признають сього закона. Лучаєть ся нераз, що пролетаріят з обридження до буржуазної республіки є байдужний взагалі супроти республіки, але все таки обурюєть ся, як республіці грозить небезпека та радуєть ся, як в Європі повстає нова республіка, хоч би й буржуазна. Так само, хоч пролетаріят завзято протестує проти буржуазних і капіталістичних форм вітчизни і при с'м кидав проклони на саму вітчизну, то мимо надуживання парадоксальних формул цілий пролетаріят підняв ся би в хвилі, колиб незалежности вітчизни грозила дійсно небезпека. І він визволив би вітчизну від пановання скорумпованих авантюристів, щоби забезпечити світовий мир та одночасно національну автономію. Пере-садні анархістичні парадокси не остоять ся в рішачій хвилі проти сили повної робітничої думки, що єднає інтернаціонал з нацією. До сих повних робітницьких думок може вже нині апелювати республіка, коли хоче перевести організацію дійсно дефензивної, народньої й сильної армії.

Вийшли з друку такі книжки:

М. Драгоманів — Чудацькі думки про українську національну справу.

М. Драгоманів — Листи на наддніпрянську Україну.

М. Залізняк — Самостійна Україна — несоціялістичне гасло?

М. Залізняк — Українці, Росія й війна.

М. Лозинський — Українська Галичина — окремий коронний край.

М. Михайленко — Національне питання в Росії й війна.

М. Михайленко — Росія й Україна.

М. Михайленко — „Визвольні Маніфести“ російського уряду в теперішній війні.

Юрій Ручка — Російські соціялісти й теперішня війна.

М. Борисов — Соціялізм і проблема національної автономії.

М. Борисов — Соціялізм і національне питання.

Х. Житловський — Соціялізм і національне питання.

К. Кавтський — Національність й інтернаціональність.

К. Кавтський — Національна держава, імперіялістична держава й союз держав. — Дмитро Сметанка — Соціялізм, завойовницька політика, патріотизм і націоналізм.

Л. Кульчицький: Федералізм і соціялістична політика.

К. Ляйтнер — Імперіялізм московського народу.

В. Лібкнехт — Чи Європа має скозачити?

Е. Пернерсторфер — Про новітній націоналізм.

К. Реннер — Національна справа, імперіялізм і соціялізм.

К. Реннер — Нація, як правна ідея й інтернаціонал.

К. Реннер — Проблеми сходу.

Н. Андреев: Початки релігії.

А. Бах — Економічні нариси.

А. Бах — Цар — Голод, друге українське видання.
Боротьба за землю і волю в Росії.

Ф. Волховський — Казка про несправедного царя,
друге українське видання.

Ф. Волховський: Як мужик став довжником
у всіх.

Ф. Волховський — Казка про салдатську душу,
друге українське видання.

М. Драгоманів — Віра і громадські справи, друге
українське видання.

М. Драгоманів — Рай і поступ.

М. Драгоманів — Оповідання про заздрих богів.

С. Дікштайн — Хто з чого живе?

Дикий — Які мають бути земельні порядки
в Росії?

Дикий — Самодержавство і народоправство.

Ф. Ляссаль. — Програма робітників.

Ф. Ляссаль. — Про суть конституції.

Др. Осип Назарук: Що се є: суспільні класи,
боротьба клас, буржуазія, пролетаріят, капіталізм
і організація?

В. Рюминський — Повстане селян в Англії, друге
українське видання.

В. Швачка — Чому позичали віру?

Чи є тепер панщина?

В німецькій мові вийшли:

Georg Ruczka: Die russischen Sozialisten und der gegenwärtige Krieg.

Georg Ruczka: Die französischen Sozialisten und der Krieg.

В „Політичній Бібліотеці“ вийшли:

Л. Василенко — Світова війна.

М. Драгоманів — Старі хартії вільности.

Ж. Жорес — Батьківщина і робітництво.

М. Лозинський — Українське національне питання в творах М. Драгоманова. З нарисом про життя й діяльність М. Драгоманова.

М. Лозинський — Утворення українського коронного краю в Австрії.

О. Назарук — Як називається наш рідний край і нарід?

Іван Петрович — Галичина під час російської окупації.

С. Томашівський — Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни.

Друкують ся або готують ся до друку:

Національна справа й Партія Соціалістів-Революціонерів.

Галичина й її національне значіння для України.

Е. Бернштайн. — Інтернаціонал робітничої класи й європейська війна.

І. Сокира — Хай Європа козаціє!

М. Драгоманів — Про неволю віри.

М. Драгоманів — Швайцарська республіка.

Вандервельд — Ідеалізм в марксизмі.

Л. Шишко — Оповідання з московської історії.
Частини I—III.

Л. Шишко — Робочий народ і державний лад.

Національна справа в Росії й як її полагодити.

Що таке свобода й як її здобувати.

Від самодержавства до народоправства.

Панщина й її упадок в західній Європі.

Французька армія під час великої революції.

Славетні дні турецького війська.

В. Винниченко — Боротьба (оповідання).

Литургия в 10 часов

Всенощное

Почасовая Псалтирь на Угрю

Угрю

Литургия

Угрю

Псалтирь

Литургия

Угрю

Псалтирь

Литургия

Почасовая

Псалтирь, срабади, пензель

22

И-60958

26570
Політична Бібліотека.

Жан Жорес.

Батьківщина і робітництво.

Накладом видавництва „Політична Бібліотека“.

1915.